

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Володимир РИЧКА

«ВСЯ КОРОЛІВСЬКА РАТЬ»
(Влада Київської Русі)

Київ
2009

Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі): — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — 180 с.

Праця присвячена осягненню феномену влади Київської Русі.

У книзі здійснено спробу антропологічного аналізу соціокультурної природи влади, умов її складання та засобів реалізації. Досліджуються питання становлення та еволюції державно-політичних структур, виявляються форми їхньої організації та маніфестації.

Видання розраховане на професійних істориків, викладачів і студентів історичних та гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

Повний текст видання доступний на сайті Інституту Історії України НАН України за адресою: <http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/PDF.php&isbn=978-966-02-5142-7>

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Початки Русі: від варварських «племен» до варварської «держави»	
1.1. Суспільно-політична організація східнослов'янських племен	7
1.2. Походження княжої династії на Русі: поміж легендою та історією	13
1.3. Ранні форми політичної організації	28
Розділ 2. «Владимир на столбї...»	
2.1. Відновлення єдиновладдя за Володимира Святославича	51
2.2. Нові форми організації та репрезентації влади	63
2.3. Династично-політична криза 1015–1036 рр.	74
Розділ 3. Структура і характер верховної влади на Русі у середині XI–XIII ст.	
3.1. Жага влади: триумф Ярослава Мудрого	79
3.2. «Ряд» Ярослава і шляхи трансформації системи організації влади на Русі	95

3.3. Регіоналізація князівської влади	103
3.4. Влада і Церква	127

**Розділ 4. Моделі влади
у давньоруській писемній традиції**

4.1. Образ князя у «язичницькій» картині світу	133
4. 2. Християнський ідеал володаря	146
4.3. Чи смерть стирає всі сліди? (Князівська влада у відлунні смерті)	159
Епілог	176

ВСТУП

В дослідницькій практиці вивчення основних проблем історії Київської Русі останнім часом намітився відхід від універсалізації формаційного підходу, що дає змогу з'ясувати тільки один аспект історичного буття — соціально-економічний. Якщо раніше в центрі уваги вітчизняних учених були переважно проблеми розвитку виробничих відносин й політичної історії (яку марксистська історіографія розглядала як епіфеномен історії тих же виробничих відносин), то віднедавна спектр досліджуваних питань урізноманітнився за рахунок, з'ясування культурних аспектів політичних зв'язків, вивчення мікроісторичних процесів і явищ давньоруської історії.

Останнім часом помітно посилюється інтерес науковців до вивчення різноманітних питань організації влади та політичних інститутів, їх функціонування та взаємодії¹. Осягнення феномену влади, умов її організації, засобів реалізації та форм маніфестації в середньовічній Русі пов'язано із низкою труднощів та викликів методологічного характеру. У визначенні універсальних властивостей влади та її закономірностей більшість сучасних дослідників поділяють концепцію Макса Вебера, який розглядав владу як психоло-

¹ Див., наприкл.: *Вилкул Т.* «Людьє» и князь в конструкториях летописцев XI–XIII вв. — К., 2007. — 387 с. (=Ruthenica. Supplementum 1); *Котляр М.Ф., Ричка В.М.* Княжий двір Південної Русі X — XIII ст. — К., 2008. — 357 с.

гічний феномен примусу — можливість нав'язати свою волю у соціальному житті, незважаючи на спротив й змусити певну групу людей коритися певній команді². Влада, згідно визначення Вебера, не є приналежністю окремих людей, а існує у відносинах між ними. В широкому розумінні вона являла собою комплекс «разнообразных межчеловеческих отношений, приводящих к наделению отдельных личностей, групп людей, организаций или сообществ способностью навязывать свою волю другим и управлять их действиями, применяя при необходимости те или иные формы принуждения»³. Цементуючи спільноту, влада уможлиблювала уявлення про неї як певну цілісність, вона втілювала норми світового порядку й забезпечувала їх дотримання. Еміль Дюркгейм наголошував на тому, що соціальний факт визначається через владу⁴.

Концепт «влада» є частиною політичної культури тієї чи іншої спільноти. Відтак, реконструкція соціокультурних аспектів влади передбачає виявлення не тільки наукової позиції сучасного вченого, але й певний зріз суспільної свідомості минулого. У цій праці здійснено спробу антропологічного аналізу соціокультурної природи влади Київської Русі, умов її складання та засобів реалізації. Досліджуються питання становлення, еволюції та переформування державно-політичних структур, виявляються форми їхньої організації та маніфестації.

² Weber M. The Theory of Social and Economic Organization. — New York, 1947. — P. 152.

³ Бойцов М. А. Власть правителя // Словарь средневековой культуры. — М., 2003. — С. 78.

⁴ Див.: Дюркгейм Э. О разделении труда. Метод социологии. — М., 1996. — С. 389–392.

Розділ 1

**ПОЧАТКИ РУСИ: ВІД ВАРВАРСЬКИХ «ПЛЕМЕН»
ДО ВАРВАРСЬКОЇ «ДЕРЖАВИ»**

**1.1. Суспільно-політична організація
східнослов'янських племен**

У картині світу пізньоантичної Європи поняття «варвари» (*barbaros*) спершу означало сукупність народів, які говорили («бурмотали») на незрозумілих грекам і римлянам мовах, а пізніше трансформувалося у визначення різних народів, які знаходилися поза межами греко-римської цивілізації та її культурної спадщини. До складу співтовариства варварських народів входили також і слов'яни, що з'являються під своїм іменем у писемних джерелах від VI ст. н.е. Розселення слов'янства на широких просторах Європи завершилося в останній чверті I тисячоліття н.е. Унаслідок міграційних та асиміляційних процесів посилювалися тенденції етнокультурної диференціації слов'янського світу, дроблення відносно єдиної раніше мови на окремі діалекти.

«Племінна географія» східних слов'ян, які не залишили про себе жодних писемних свідочств, описана староруськими книжниками на початку XII ст. В етногеографічному вступі «*Повісті временних літ*» – грандіозній пам'ятці київського літописання початку XII ст., зокрема, сповіщається:

«Тако же и ти Словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася Полане, а друзии Древлане, зане сѣдоша в лѣсѣ а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи· инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася Полочане, рѣчки ради, аже втечеть въ Двину, иманемъ Полота, оў сеа прозвашася Полочане· Словѣни же сѣдоша школо езера Илмера· и прозвашася своимъ иманемъ, и сдѣлаша градъ и

нарекоша и Новьгородъ· а друзии сѣдоша по Деснѣ· и по Сѣли по Сулѣ, и нарекоша Сѣверь· и тако разидеса Словѣнскіи ѧзык, тѣмже и грамота прозвася Словѣньская»⁵.

Попри, зрозумілу, здавалося б картину початкового «племінного» поділу східного слов'янства ми достеменно не знаємо якого часу ця, вихоплена літописцем із забуття панорама і наскільки точно вона відбиває реалії їхнього переддержавного чи радше *передполітичного* історичного буття⁶.

Такою ж розмитою є і оповідь нашого літописця про організацію племінного побуту східних слов'ян:

«Имаху бо обычаи свои и законъ штець своих и преданья каждо свои нравъ· Полане бо своих ѿць шбычаи имуть· кротокъ и тихъ, и стыдѣнье къ снохамъ своимъ· и къ сестрамъ· къ матеремъ и к родителемъ своимъ· къ свекровемъ и къ деверемъ· велико стыдѣнье имѣху· брачныи шбычаи имаху· не хожеше зать по невѣсту· но приводаху вечерь· а завѣтра приношаху по неи· что владуче· а Древлане живаху звѣриньскимъ шбразом· жиоуще скотьски· оубиваху другъ друга· ѧдяху вса нечисто· и брака оу нихъ не бываше· но оумыкиваху оу воды девица· и Радимичи и Ватичи· и Сѣверь· шдинъ шбычаи имаху живаху в лѣсѣ· ѧкоже и всякий звѣрь· ѧдуще все нечисто и срамословье в нихъ предъ штьци и предъ снохами· и браци не бываху въ них· и игрища межю селы· схожахуся· на игрища на пласанье· и на вса бѣсовьская игрища· и ту оумыкаху жены собѣ· с неюже кто сѣвѣщашеся· имаху же по двѣ и по три жены· и аще кто оумраше твораху тризно надъ нимъ· и по семь твораху кладу велику и възложахуть и на кладу мертвеца сожъжаху· и посемь собравше кости вложаху в судину малу· и поставаху на столпѣ на путехъ еже творять Ватичи и нынѣ· си же твораху шбычаа Кривичи· и прочии погании· не вѣдуще закона Божиа· но твораще сами собѣ законъ»⁷.

⁵ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (Далі — ПСРЛ). — Л., 1926. — Т. 1. — Стб. 6.

⁶ Толочко А. Воображенная народность // Ruthenica. — К., 2002. — Т. 1. — С. 112–113.

⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 13–14.

Незважаючи на певну тенденційність цієї літописної оповіді, їй можна довіряти в одному – внутрішнє життя східнослов'янських «племен» регулювалося настановами звичаєвого права, яке являло собою сукупність традиційних правил і норм взаємовідносин місцевого значення.

Попри певні регіональні відмінності слов'янство Східної Європи об'єднувало чимало спільних рис, притаманних їхньому господарчому розвитку та внутрішньому устрою. Так, основу внутрішньої соціально-економічної системи організації племінних груп слов'ян становила сільська община. Вона складалася з одного-двох чи більше селищ – «гнізд» споріднених поселень, на яких проживало кілька великих патріархальних сімей. Велика сім'я – «рід» – була самостійним господарчим утворенням, яке об'єднувало три покоління: батьків, їхніх одружених дітей та онуків. Такий великий шлюбно-родинний колектив з притаманними для нього виробничими і адміністративними функціями утворював основу (ядро) внутрішньої суспільної організації східного слов'янства в епоху родоплемінного ладу.

Подальший соціально-економічний розвиток східного слов'янства створював передумови для зародження соціальної нерівності, розпаду господарчих зв'язків великих і виділення малих сімей як окремих виробничих колективів. До їхнього складу входили об'єднані одним житлом батьки та їхні неодружені діти. Матеріали археологічних досліджень східнослов'янських поселень V–VIII ст. засвідчують закріплення орних ділянок за окремими господарствами – «димами», що особливо помітно для VIII ст.⁸ Про поступовий перехід від родового колективу до окремої сім'ї – «диму», посилення господарчої самостійності останньої, зокрема про наявність у східних слов'ян

⁸ *Кравченко Н. М.* К изучению общины у славян Восточной Европы (по материалам раскопок многослойного поселения Обухов II) // Тезисы докладов сов. делегации на V Междунар. конгрессе славян. археологии. — М., 1985. — С. 31.

внутрішньоплемінного оподаткування «від диму», повідомляють також літописи. Ці два стадіально відмінні типи сімей, що склалися у надрах східнослов'янського суспільства, співіснували і в давньоруську епоху. Проте основною виробничою спільнотою тоді вже стала мала сім'я, яка наприкінці XI ст. витіснила у цьому відношенні велику⁹. Втративши свою господарчу і юридичну єдність, остання, однак, не відійшла назавсім у минуле. Вона продовжувала своє існування у формі своєрідної політичної та ідеологічної спільності малих сімей¹⁰.

Прогресуюча соціальна поляризація членів общини обумовлювала зростання у її надрах з одного боку власників землі, а з іншого боку безземельних селян. Таким чином, в третій чверті першого тисячоліття у общинному середовищі східних слов'ян вже з'являються ознаки соціальної стратифікації. Мортон Фрайд характеризує стратифіковане суспільство як етап у поступальній появі базових елементів структури правління, які являються постійним централізованим керівництвом з узаконеною монополією влади для її підтримки. Члени таких стратифікованих спільнот, маючи один і той же статево-віковий статус, не мають рівних можливостей доступу до життєвих ресурсів¹¹.

Суспільний устрій східних слов'ян на перехідному етапі до більш досконалих форм політичної організації набував характерних рис, притаманній вищій стадії родоплемінного ладу – «воєнній демократії». Втім, соціальна природа цього ладу не була строго «демократичною» (чи, навпаки, «владно-аристократичною»). Як переконливо продемонстрував поль-

⁹ *Свердлов М. Б.* Семья и община в Древней Руси // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 102.

¹⁰ *Щапов Я. Н.* Большая и малая семья на Руси в VIII–XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. — К., 1972. — С. 191–193; *Щапов Я. Н.* О функциях общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России. — М., 1975. — С. 15.

¹¹ *Fried M.* The Evolution of Political Society. — New-York, 1967. — P. 185.

ський історик Кароль Модзелевські суспільно-політичний устрій варварських племен (як давньогерманських так і слов'янських) мав колективістичний характер: «Індивід вважався невід'ємною частиною групи і лише у її межах міг діяти і навіть просто існувати як юридичний і моральний суб'єкт. ...На самому елементарному, кровно-родинному рівні це гарантувало солідарність у захисті, помсті і вергельді, підтримку співприсяжників в суді й закріплення прав земельної спадщини за членами групи, аж до примусового викупу родової землі (одаля, аллода, дідізни), відчуженої без попередньої згоди «близьких» тобто, родичів по бічній лінії»¹².

Воєнна демократія була такою політичною структурою, в якій динамічно співіснували такі рівноправні органи управління, як народні збори, рада старійшин і вождь (князь). У сферу їх компетенцій входило управління фінансами, судові і релігійні функції. Влада племінних вождів спочатку опиралась на престижі й авторитеті. Але на цьому етапі ще не відбулося присвоєння князем виключних прав на всю сферу компетенції родоплемінних органів самоуправління¹³. Воєнна демократія була початковою фазою політогенезу, але ця політична структура не передувала, як донедавна вважалося безпосередньо державності, а змінилася іншими переддержавними формами соціально-політичної організації.

Утворення перехідного типу від племінного до ранньодержавного ладу сучасна наука співвідносить із такою специфічною формою соціополітичної організації, як *chiefdom* — вождество (термін Елмана Сервіса). Вождество, як показав

¹² *Modzelewski K. Zemsta, okup i podmiot moralny w prawach barbarzyńskich // Aetas Media, Aetas Moderna: Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi. — Warszawa, 2000. — S. 273–285; Модзелевски К. От варварских племен к варварскому государству // Киевская Русь и Польша в средние века (X–XIII вв.): Материалы конференции Института Истории PAN. — Warszawa, 2003. — S. 15–16.*

¹³ *Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. — Л., 1980. — С. 18.*

Е. Сервіс, це такий тип соціально-політичної організації, якому притаманні риси централізованого правління, упорядкованого спадкового, з аристократичним присмаком ієрархічного статусу вождя, але при відсутності формального правового апарату силового пригноблення¹⁴. Тобто, більшість населення вже було усунуто від управління спільнотою, але ще була відсутня експлуатація, поділ на класи і політична організація.

При наявності існування у вождстві жорсткої генеалогічної статутної системи доступу до влади участь у війнах молодих дужих хлопців було для них чи не єдиним шляхом вивістити своє становище у колективі. Либонь, саме тому довкола воєнних вождів поступово концентрується коло професійних воїнів – дружина, яка втрачала зв'язки з традиційними суспільними структурами й була орієнтована на особисту відданість своєму воєначальнику¹⁵. Слугуючи опорою для племінних вождів (князів) дружина поступово перетворювалася у самостійний орган публічної влади. Все це було важливою передумовою появи у східних слов'ян більш досконаліх форм суспільно-політичної організації та подальшого розвитку відносин влади і володарювання.

¹⁴ Service E. R. *Origine of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*. — New York, 1975. — P. 39 — 47. Розвиваючи положення та висновки, яких дійшов Е. Сервіс та інші вчені, М. М. Крадин убачає у *вождстві* «специфічну форму соціополітичної організації пізньопервіснообщинного суспільства, яке, з одного боку, характеризується як система, яка має тенденції до інтеграції шляхом політичної централізації, наявністю єдиної редистрибутивної економіки, єдиної ідеології, а з іншого боку, як система, яка має тенденції до внутрішньої диференціації за посередництвом спеціалізації праці (у тому числі й управлінської) до відсторонення безпосередніх виробників від управління суспільством, формування елітарної і народної культури» (Див.: *Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности*. — М., 1995. — С. 17.).

¹⁵ *Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения. // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности*. — М., 1995. — С. 36.

1.2. Походження княжої династії на Русі: поміж легендою та історією

Окреслюючи картину світу давньоруського соціуму у просторово-часовому його вимірі старокіївські книжники кінця XI–XII ст. широко послуговувались міфологізованими «історичними» переказами та генеалогіями за допомогою яких вони прагнули показати походження і становлення Київської Русі та її правлячої династії. Цій меті була підпорядкована, вміщена в недатованій частині «*Повісті временних літ*» і «*Новгородському Першому літописі*» оповідь про легендарного князя Кия – гаданого фундатора стольного граду Русі. Змальовуючи побут і звичай східних слов'ян напередодні об'єднання їх у політичне утворення з центром у Києві, літописець вигідно вирізняє з-поміж них середньодніпровських полян:

«баху мужи мудри и смыслени и нарицахуса Поляне... живаху каждо съ своимъ родомъ· и на своихъ мѣстѣхъ· владѣюще каждо родомъ своимъ на своихъ мѣстѣхъ· и быша три братья· единому има Кий· а другому Щекъ· а третьему Хоривъ и сестра ихъ Лыбедь· сѣдѣше Кий на горѣ гдѣже ныне оувозъ Боричевъ· а Щекъ сѣдаше на горѣ· гдѣже ныне зоветса Щековица· а Хоривъ на третьей горѣ· ѿ негоже прозваса Хоревица· и створиша градъ во има брата своего старѣишаго· и нарекоша има ему Киевъ»¹⁶.

Старокіївський книжник наділяє Кия князівським достоїнством, зазначаючи, що той «ходив» до Константинополя — столиці могутньої Візантійської імперії, де, як свідчить літописець, був з великою шанобою й почестями зустрінутий грецьким імператором. Ім'я того візантійського імператора, з яким підтримував Кий стосунки літописцю встановити не вдалося. Він лишень оповідає про те, як повертаючись з Царгороду надумав полянський князь збудувати городок на Дунаї й закріпитися тут. Однак через войовничість тамтешнього люду спроба ця зазнала невдачі й Кий повернувся на береги Дніпра, де й скінчив своє життя.

¹⁶ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 9.

Проблема історичної достовірності цього літописного сказання віддавна дебатуються у науці. Не вдаючись до детального історіографічного аналізу, висловлених з цього приводу дослідниками міркувань і суджень зауважу, що більшість із них ґрунтуються на «реалістичних» засадах тлумачення літописної оповіді. Вельми оригінальну її інтерпретацію, наприклад, запропонував свого часу М. Ю. Брайчевський. Вчений доводив, що у візантійських текстах Кий виступає під іменем *Кувер*. На його думку, оцей «історичний» Кий був за походженням хорватом. Близько 634 р. він повстав проти аварів і залишивши свою батьківщину шукав підтримки у візантійського імператора Іраклія (610–641 рр.). По тому, як стверджує автор, «Кий одержав від імператора беневіції у Наддунайщині, на той час заселеній вже переважно слов'янами, і збудував там укріплений замок (град) ... З часом у Кия виникає конфлікт з візантійською адміністрацією, зокрема щодо Солуні. В результаті він змушений був покинути Наддунав'я і зникає з обрїю активної візантійської політики. Дальша його доля мало цікавила греків. Можливо, що Кий переселився до Середнього Надніпров'я, де і заснував нову резиденцію – Київ, якому судилося стати столицею великої східнослов'янської держави»¹⁷.

Не менш сміливою є й інтерпретація цього літописного сказання пера Б. О. Рибаківа. Дослідник наділяв полянського князя Кия реальними рисами крупної історичної постаті: «Это славянский князь Среднего Поднепровья, родоначальник династии киевских князей; он известен самому императору Византии, который пригласил Кия в Константинополь и оказал ему «великую честь». Речь шла, очевидно, о размещении войск Кия на дунайской границе империи, где поляне

¹⁷ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 31–32; Порівн.: Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ // Брайчевський М. Ю. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. — Нью-Йорк; К., 1999. — С. 112–114.

построили укрепление, но затем оставили его и во главе со своим князем возвратились на Днепр»¹⁸.

Діяльність Кия припадає, на думку вченого, на кінець V — першу чверть VI ст., коли, за його версією, і була зведена київська фортеця — «городок Кия».

Натомість, О. Й. Прицак, опираючись на дані так званого Київського листа із Каїрської генізи X ст. вважав прототипом літописного полянського князя хозарського вазіра на ймення Куйа (Кіуа). З діяльністю цього високопоставленого чиновника (очільника збройних сил Хозарії) вчений пов'язував зведення Київської фортеці¹⁹. Однак, ця спроба розглядати Київ як прикордонне хозарське місто не знайшла підтримки більшості науковців.

Останнім часом в історіографії дедалі виразніше намітився відхід такої «історіозуючої», за словами О. М. Мельникової²⁰, моделі інтерпретації сказання. Думку про легендарний характер київського переказу про трьох братів — фундаторів міста на дніпровських високостях, зокрема, послідовно обґрунтовує у своїх працях В. Я. Петрухін. Дослідник доводить, що у цій легенді, сконструйованій в рамках характерних для часу укладання *«Повісті временних літ»* культурних стереотипів, «имена братьев «выводятся» русскими книжниками из наименований киевских урочищ. Это делает малоперспективными попытки искать исторические прототипы для основателя Киева»²¹.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Город Кия // Вопросы истории, 1980. — № 5. — С. 32–33.

¹⁹ Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века / Научн. ред. Послесл. и коммент. В.Я. Петрухина. — М., Иерусалим, 1997. — С. 77.

²⁰ Мельникова Е. Легенда о Кие: о структуре и характере летописного текста // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. — К., 2002. — С. 10.

²¹ Петрухин В. Я. Комментарии // Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. — М. — Иерусалим, 1997. — С. 211–212; Петрухин В. Я. Древняя Русь: народ, князья, религия // Из истории русской культуры. — М., 2000. — Т. 1 (Древняя Русь). — С. 38.

Для стародавніх книжників—літописців поява князівської влади рівнозначно початок дійсності, початку власної історії, яка вимірювалася ними *ab urbe condita* – тобто, *від початку міста*. Вітчизняна літописна традиція не випадково розпочинається словами: «Се повѣсти времанных лѣт, ѿкуду есть пошла Руская зема: кто въ Киевѣ нача первѣе княжити и ѿкуду Руская земля стала есть»²².

Для багатьох народів доновітньої доби, як зауважує відомий англійський соціолог Ентоні Д. Сміт, межа між міфом та історією була розмита, а то й узагалі не існувала: «Навколо ядра добре засвідчених подій з готовністю наростають драматичні оповідки про минувшину, що здобувають широку довіру і служать теперішній, або майбутній меті. ...міфи про заснування політичних утворень, визволення, міграцію та вибір беруть якусь історичну подію за вихідний пункт для дальшої інтерпретації і доповнення новими подробицями»²³.

Вміщена у недатованій частині «*Повісті временних літ*» епонімічна легенда про заснування Києва Києм, Щеком і Хоривом сповіщає нам не тільки і не стільки про народження міста, скільки про походження місцевої князівської влади та встановлення цивілізаційного ладу (порядку) в Поляно—Руській землі.

Літописець вигідно вирізняє, невловимих за археологічними даними полян з-поміж інших східнослов'янських племінних князів, що утворили підвалини середньовічної Київської держави: «баху мужи мудри и смыслени, и нарицахуса Полане: ѿ нихже есть Полане в Киевѣ и до сего дне»²⁴. Цими словами, гадаю, й відкривається експлікація

²² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. – Т. 1. – Стб. 1–2.

²³ *Ентоні Д. Сміт*. Національна ідентичність /Переклад з англійської Петра Тарашука. – К., 1994. – С. 31.

²⁴ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. – Т. 1. – Стб. 9.

ідеї про одвічну богообраність та призначення Києва стати престолом царства всієї Русі: «*Да даст тебе Господь смысл и разум, и поставит тебя над Израилем*». (1 Пар. 22, 12). Адже, київські поляни, у візії нашого літописця, то і є сучасна йому Русь: «*аже нынѣ зовомая Русь*».

Обґрунтовуючи легітимне походження стольного граду Русі та її правлячої династії, він наголошує на тому, що фундатором останньої був не якийсь там перевізник через Дніпро як подейкують невігласи, а правдивий князь-достойник племінного княжіння полян: «*аще бо бы перевозникъ Кий то не бы ходилъ Царюгороду но се Кий княжаше в родѣ своемъ и приходившу ему ко царю иакоже сказають иако велику честь приахъ ѿ царя при которомъ приходивъ цари*»²⁵. Тим самим підкреслюється, що заснування Києва сталося ніби з благословення володаря царгородського престолу — міфічного глави сім'ї усіх християнських народів тогочасного світу. В такий спосіб першовитоки стольного граду Русі та її правляча династія пов'язувалися узами спіритуального споріднення з візантійським імператорським домом.

В киевоцентричній візії історії свого народу, смерть князя Кия та його братів виступає у світосприйнятті старокиївського літописця переломною її віхою. По сих літах, зауважує автор «*Повісті временних літ*», стали зазнавати поляни утисків з боку сусідніх східнослов'янських племен, а згодом й чужинців. В тім-то часі,

«и наидоша иа Козарѣ... и рѣша Козари: «Платите намъ дань» · съдумавше же Полане и вдаша ѿ дыма мечь и несоша Козари ко князю своему · и къ старишинымъ своимъ · и рѣша имъ: «Се, налѣзохомъ дань нову» · вни же рѣша имъ: «ѿткуда?» · вни же рѣша: «въ лѣсѣ на горахъ · надъ рѣкою Днѣпрскою» · вни же рѣша: «Что суть вѣдали?» · вни же показаша мечь и рѣша старци Козарстии: «Не добра дань, княже! Мы са дои-

²⁵ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб.10.

скахомъ вружьемъ вдиною стороною остромъ· рекоше саблами· а сихъ вружье вбюиду встро рекше мечь· си имуть имати дань на насъ и на инѣхъ странах»²⁶.

Більшість дослідників, буквально сприймаючи подієву канву наративу «*Повісті временних літ*» трактують зазвичай це літописне повідомлення як вияв хоробрості і завзятості слов'ян або вбачають у ньому акт роззброєння полян — знищення їхнього військового потенціалу²⁷. Старокиївський книжник вигідно вирізняв полян з-поміж інших східнослов'янських племінних княжінь, що лягли у підвалини середньовічної Київської держави. Створена ним легенда про хозарську данину відбиває ідею суверенітету ранньої Русі по відношенню до Хозарського каганату.

В політико-ідеологічних уявленнях XI–XII ст. середньовічних книжників-історіографів визначальною була тема богообраності Поляно-Руської землі Русі (бо поляни то «яже ныне зовомая Русь»). Цю тему і розвиває літописне *Сказання про хозарську данину*, де ознакою такої богообраності є мотив мечів обосічних²⁸, запозичений літописцем із Книги Псалмів (Пс. 149, 4–9). Ось чому, оповідаючи про ранню історію Русі й походження правлячого київського дому давньоруський книжник аж ніяк не міг обійти своєю увагою

²⁶ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 17.

²⁷ Порівн.: *Гумилев Л. Н.* Сказание о хазарской дани (опыт критического комментария летописного сюжета) // *Русская литература*. — 1974. — № 3. — С. 164–174; *Магнер Г. Н.* От дыма меч. Историческая основа легенды о полянской дани хазарам // *Средневековая и новая Россия / Сб. научных статей. К 60-летию профессора И. Я. Фроянова*. — СПб., 1996. — С. 189–195.

²⁸ Про це ширше див.: *Данилевский И. Н.* Легенда о хазарской дани // *Данилевский И. Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 1999. — С.327–335; *Ричка В. М.* Літописне сказання про хозарську данину // *Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: Зб.наукових праць / Матеріали конференції 2–5 вересня 1997 р.* — Том. II. — К., 1998. — С. 401–405.

питання про етимологію назви її стольного граду бо середньовічна етимологія ніколи не буває випадковою²⁹.

У відповідності до середньовічної традиції *origines regni* назва міста Києва виводиться від імені полянського князя Києва. Легендарний засновник Києва типологічно співставимий з чеським Кроком і польським Кракусом – фундаторами одноіменних міст³⁰. Наш літописець представляє Кия главою роду. Вмотивовуючи його князівську гідність, він додає: «се Кий княжаше в роде своемъ, приходившу ему ко царю, яко же скажуть, яко велику честь прияль от царя, при которомъ приходивъ цари»³¹. Таке пов'язання виникнення стольного граду Русі та його гаданого фундатора узами співпричетності з візантійським імператорським домом мало обґрунтувати думку про те, що «народження» Києва і Києво-Руської держави сталося нібито з благословення володаря царгородського престолу – беззаперечного суверена усієї християнської ойкумени.

Тривале сусідство і взаємодія ранньої Русі, розміщеній на перехресті впливів двох найкрупніших держав Південно-Східної Європи – Візантії і Хозарії не могло не відбитися в історичній пам'яті та політичній культурі, зокрема організації інститутів влади та форм її репрезентації. Київські князі запозичили від хозар титул «кагана» й систему дуумвірату – тобто політичний інститут двовладдя³². Титулування давньо-

²⁹ На думку французького історика і культуролога Бернара Гене, «Слово так тесно связано с вещью, что объяснить имя человека или название места — значит уже разоблачить природу этого человека или этого места, предсказать их судьбу. Так простая деривация (оставляя в стороне вопрос, признает ли ее современная наука) может послужить народу основанием для гордости (Див.: Гене Бернар. История и историческая культура средневекового Запада / Пер. с фр. — М., 2002. — С. 218).

³⁰ *Banaskiewicz Jacek. Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Ka-dłubka.* — Wrocław, 1998. — S. 17 — 18.

³¹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ.* — Т.1. — Стб. 10.

³² *Новосельцев А.П. Некоторые черты древнерусской государственности в сравнительно-историческом аспекте (постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории СССР.* — М., 1986. — С. 40.

руських князів каганами було виявом самоідентифікації правителів русів, символом їхнього легітимного володарювання у Східній Європі й, зокрема, на землях, раніше підвладних хозарам³³. Підтримую думку І. Г. Коновалової, яка вмотивовує, що прийняття цього титулу не супроводжувалося запозиченням якихось елементів державно-адміністративної системи Хозарії: «Більше того, — доводить дослідниця — реальний статус хозарського кагана, який, згідно тюркським звичаям, міг стати об'єктом офірування, навряд щоб сприймалося першими правителями русів як приваблива модель організації верховної влади»³⁴.

Ладожсько-новгородську версію походження княжої династії на Русі змальовує оповідь «*Повісті временних літ*» про прикликання варягів, вміщена під 862 р.:

«...Рѣша Русь· Чудь и Словѣни· и Кривичи· «вса земля наша велика и шбилна· а нарада в неи нѣтъ· да поидѣте княжить и володѣти нами»· и избѣрашася 3 братья с роды своими· поаша по собѣ всю Русь· и придоша старѣишии Рюрикъ [сѣде Новѣгородѣ]· а другии Синеоусъ на Бѣлѣвзерѣ· а третии Изборьстѣ Труворь· и ѿ тѣхъ Варагъ прозваса Руская земля»³⁵.

Цей забронзовіло-хрестоматійний літописний сюжет ось уже понад двісті років залишається предметом гострих дебатів у науці. Після багатьох десятиліть заперечення його достовірності радянською історичною наукою, більшість дослідників нині визнають, що у своїй основі він відбиває історичні реалії епохи. У ньому, на думку Б. М. Флорі, «під-

³³ Ці претензії засвідчують наступні слова давньоруського літописця початку XII ст.: «Володѣють бо Козары Русьскіи князи и до днешнего дне» (Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т.1. — Стб. 17).

³⁴ Коновалова И.Г. О возможных источниках заимствования титула «каган» в Древней Руси // *Славяне и их соседи*. — М., 2001. — Вып. 10 (Славяне и кочевой мир). — С. 125.

³⁵ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т.1. — Стб. 19 — 20.

креслюється роль князівської влади як сили, яка гарантує встановлення і збереження суспільного порядку. Разом з тим князівська влада виступає як зовнішня сила, що піднялася над міськими общинами через що вона здатна виповнити це завдання... влада виступає тут не як творець, а скоріше як захисник, гарант збереження вже існуючих правових норм»³⁶.

Вміщене у недатованій частині *«Повісті временних літ»* літописне *Сказання про прикликання варягів* стало вихідним пунктом для історичних побудов й інтерпретації старокіївськими книжниками історії князівської династії. Його виникнення було обумовлено, як доводять О. О. Мельникова і В. Я. Петрухін, необхідністю пояснити обставини укладення «ряду» (договору), що регулював відносини між Рюриком і родоплемінною елітою північноруської конфедерації різноетнічних племен³⁷. Оцей «ряд», укладений із прикликаними князями хоч і не був зафіксований на письмі, однак став основою для розвитку відносин князівської династії Рюриковичів із слов'янськими племенами Східної Європи. Первісними осередками дислокації військових дружин Рюрика та його легендарних братів стали такі центри, як Холмград-Новгород (Рюрикове городище), Ізборськ та Білоозеро. Згодом Рюрик, як свідчить *«Повісті временних літ»*, садовить своїх «мужів» і в інші гради північної частини Східної Європи (Полоцьк, Ростов, Муром). Головними осередками влади норманського вождя були Ладога (Альдейгьуборг) і

³⁶ *Флоря Б. Н.* Представления об образовании государства и его основных функциях в русском и западно-славянском летописании // *Studia Balcanica: Раннефеодальные славянские государства и народности (Проблемы идеологии и культуры)*. — София, 1991. — Т. 20. — С. 45.

³⁷ *Мельникова Е. А., Петрухин В. Я.* «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1990. — М., 1991. — С. 219 — 229; *Мельникова Е. А., Петрухин В. Я.* Легенда о «призвании варягов» и становление древнерусской историографии // *Вопросы истории*, 1995. — № 2. — С.44 — 57.

поселення біля витоків р. Волхов (Рюрикове городище)³⁸. Зв'язки цієї міжплемінної конфедерації із Київським Півднем були спорадичними аж доки, як свідчить «*Повість временних літ*» не знайшлися у нього,

«2 мужа· не племени его· ни боярина· и та испросистаса ко Царюграду с родомъ своимъ· и пойдоста по Днѣпру· и идуче мимо и оузрета на горѣ градок и оупрощаста· и рѣста: «чи и се градокъ?»· вни же рѣша: «Была суть 3 братья· Кий· Щекъ· Хоривъ· иже сдѣлаша градоко-съ· и изгибоша, и мы сѣдимъ· платаче дань родомъ ихъ Козаромъ»· Аскольдо же· и Дирь· встаста въ градъ семь· и многи Вараги скуписта· и начаста владѣ Польскою (Полянскою – *В.Р.*) землею· Рюрику же княжаста в Новѣгородѣ»³⁹.

Так вперше з'являються на сторінках літописного тексту імена Аскольда і Діра, розмежовуючи й, водночас поєднуючи історію Києва і Новгороду. Це повідомлення вміщено під 862 р. Ця дата, як і вся, зрештою, рання літописна хронологія є вельми умовною. Свого часу, О. О. Шахматов обгрунтовано доводив, що у *Найдавнішому* літописному зводі, який передував «*Повісті временних літ*» нічого не говорилося про прихід звідки б то не було Аскольда і Діра, їх імена там не фіксуються, а з'являються лише в «*Повісті временних літ*» тобто на початку XII ст. внаслідок книжної обробки місцевого київського переказу⁴⁰. Звідки її укладачі могли почерпнути відомості про останніх досі достеменно не встановлено.

Нез'ясованою залишається й етимологія імен Аскольда (Оскольда) і Діра. «*Повість временних літ*» вважає їх норманнами. Такий само погляд на етнічне походження цієї пари князів успадкувала й пізніша історіографічна традиція.

³⁸ *Кирпичников А.Н.* Великий Волжский путь и Ладожско-Волховский север Руси в эпоху раннего средневековья // Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья. – СПб., 2006. – С. 8 – 9.

³⁹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. – Т.1. – Стб.20 – 21.

⁴⁰ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – С. 320 – 323.

У пізніх *Хронографах* XVI–XVII ст. Аскольд і Дір виступають племінниками *варязького* (sic!) князя Кия⁴¹. А. А. Куник, визнаючи імена обох князів скандинавськими співставляв їх з давньоісландським *Hoskuldr* та Дуґі⁴². Львівський історик Омелян Партицький вважав, що ім'я *Аскольд* відповідає скандинавській назві *Askvald*, що повстало з двох слів: *ask* – *корабель* і *valdi* – *володар*⁴³. Натомість Д. І. Іловайський категорично заперечував варяжське походження Аскольда і Діра: «Если можно с чем сблизить имя Оскольда или Осколода, то уж никак не со скандинавскими *Хескульд* и *Аскель*, а просто с нашей с южно-русской рекой *Оскол*. Что такое имя Оскол? Мы позволяем себе заподозрить в нем слово сокол»⁴⁴.

Історики XIX ст. Г. Еверс і С.А. Геденов вважали, що Аскольд і Дір були угорцями і що саме тому місце поховання Аскольда було назване *Угорським*⁴⁵. Збройною сутичкою Аскольда з войовничими уграми пояснював походження назви цього урочища й В. О. Пархоменко: «столкновение с уграми и место гибели Аскольда и его погребение летопись недаром в согласии с народным преданием отметила названием «Угорское». Победители угры поставили в Киеве своего князя, соединенного летописным сведчиком с Аскольдом — Дирда или Дира. Десять лет спустя, около 903–907 гг. угр Дирд или Дир был свергнут родственником прежнего киевского князя — Игорем при содействии

⁴¹ Див.: Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в Хронографы русской редакции /Собр. и изд. А. Попов. — М., 1869. — С. 136.

⁴² Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878. — Вып. 2. Порівн.: Петрухин В. Я. Комментарий // Ловмянський Х. Русь и норманны. — М., 1985. — С. 271.

⁴³ Партицький О. Скандинавщина в давній Русі. — Львів, 1887. — С. 22.

⁴⁴ Іловайський Д. І. Історія Росії. Початок Русі. («Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю»). — М., 1996. — С. 107.

⁴⁵ Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории. — М., 1825. — Кн. 2. — С.216–219; Геденов С. Варяги и Русь. — СПб., 1876. — С. 233.

норманського викинга Олега»⁴⁶. На думку В. О. Пархоменка Аскольд з'являється у Києві невдовзі після звільнення міста від хозар. Історик вагався у тому чи був він місцевим чи Тмутораканьським князем.

Боронячи руську етимологію імені Аскольд, Г. І. Магнер гадав, що воно є похідним від дієслова *сколдириць* у значенні «бережений» чи «оберігатель»⁴⁷. На думку О. П. Толочка, імена Аскольда і Діра були, скоріше за все, «реконструйовані» літописцем, як і у випадку з Києм, Щеком і Хоривом, на основі сучасної йому київської топонімії⁴⁸. Ця князівська пара видається мені також штучною конструкцією вченого монаха початку XII ст. Адже ще в середині XI ст. «глибина» історико-генеалогічної пам'яті староруських книжників не сягала, як засвідчують слова київського митрополита Іларіона, далі Ігоря «*Старого*»⁴⁹. Як зауважує О. О. Мельникова, «об'єднання героїв різних, не пов'язаних між собою сказань за генеалогічним принципом, зображення Рюрика першим і єдино законним правителем на Русі, протопластом князівської династії, потребувало переробки інших сказань й породило протиріччя й недоладності у повіствуванні»⁵⁰.

Ретроспективне поглиблення генеалогічного коріння князівської династії й, особливо, відтворення порядку успадку-

⁴⁶ Пархоменко В.А. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега // Известия Отделения русского языка и словесности императорской АН (Далі — Известия ОРЯС), 1914. — Т. XIX, Кн. 1. — С. 230 — 231.

⁴⁷ Магнер Г.І. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // Укр. іст. журн., 1969. — № 7. — С. 80.

⁴⁸ Толочко Олексій. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська Старовина, 2000. - № 5. — С. 144 — 157.

⁴⁹ Див «Слово о законе и благодати» Илариона. /Изд. Молдован А.М. — К., 1984. — С. 91.

⁵⁰ Мельникова Е.А. Устная традиция в Повести временных лет: К вопросу о типах устных преданий //Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80 - летию В.Т. Пашуто. — М., 1999. — С. 164.

вання «законних» прав володарювання від Рюрика до Ігоря, було засадничим принципом часового відліку давньоруської історії в літописанні. Її плин вимірювався за прімогенітурним принципом передачі владних повноважень від покоління до покоління. Це структурувало спільноту, закріплюючи традиційний тип відносин панування/упідлеглення.

Вибудована староруськими книжниками хронологічна послідовність у літописних відомостях про перших київських язичницьких князів була використана польським хроністом XV ст. Яном Длугошем для обґрунтування претензій Польщі на Київ. Ототожнюючи київських полян з польськими він виводив родовід Аскольда і Діра від Кия, якого вважав відповідно польським язичницьким князем⁵¹. Пізніше цю тезу розвинув М. Стрийковський, а слідом за ним теорія про слов'янське походження Аскольда була засвоєна Феодосієм Софоновичем та автором Київського «Синопису». На цій хисткій підставі й ґрунтується, зпопуляризована Б. О. Рибаківим думка про приналежність Аскольда і Діра до «династії Києвичів». Популярна у вітчизняній націоналістичній белетристиці така генеалогічна схема не знайшла підтримки у науці. Наведу у цьому зв'язку для прикладу, висловлювання сучасних англійських дослідників історії Київської Русі Саймона Франкліна та Джонатана Шепарда: «не відкидаючи можливості того, що Аскольд і Дір були історичними особами, не можемо приймати за чисту монету приведену у літописі розповідь про їхнє життя і літописні дати. Цілком вірогідно, що укладачі *«Повісті временних літ»* прагнули надолужити прогалини у своїх свідоцтвах, поєднуючи імена взяті із різноманітних генеалогічних історій та легенд, в більш менш неперервний ланцюг. Подібну спробу заповнити прогалину в історичній традиції подибуємо в Англо-саксь-

⁵¹ *Флоря Б.Н.* Русь и русские в историко-политической концепции Яна Длугоша // *Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века.* — М., 1990. — С. 16 — 28.

кій хроніці, де поява принців Кінрика і Кердіка віднесено заднім числом до V ст. »⁵².

Боронячи тяглість династії Києвичів, М.Ю. Брайчевський приписує Аскольду — її гаданому продовжувачу визначальну роль в утвердженні Київської Русі як *феодальної* держави та наділяє його титулом кагана, який «дорівнював імператорському (царському) і був переконливим виявом політичної претензійності київського володаря»⁵³. Залучаючи свідоцтва арабських авторів ал-Істахрі, Ібн-Хаукаля та ал-Масуді дослідник стверджував, що в середині — на початку другої половини IX ст. у Східній Європі вже існували три об'єднання східнослов'янських племен — Куявія, Славія і Арсанія (Артанія). Ці об'єднання локалізуються відповідно у Середньому Подніпров'ї, Ладозі та в Надазов'ї. Куявія — це і є Київська Русь, держава Аскольда. До її складу, на думку історика, входили землі літописних полян, древлян, дреговичів і південно-західної частини сіверян (разом з Черніговом). Однак, «*Повість временних літ*» прямо свідчить про те, що Аскольд і Дір володіли тільки землею полян («*Польскою землею*»). Це підтверджується й повідомленням Новгородського Першого літопису молодшого ізводу:

«приидоста два Варяга и нарекося князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ; и бѣста княжаща в Киевѣ и владѣюща Полями (Полянскою землею — *В. Р.*); и бѣша ратни съ Древляны и съ Улицы»⁵⁴.

Тільки в пізньому Никонівському літописі Аскольда зображено могутнім володарем, який підкорив своїй владі не тільки середньодніпровських полян, але й полочан («*воеваша Асколд и Дир полочан и много зла створиша*»). Це ж дже-

⁵² Франклин С., Шепард Д. Начало Руси: 750–1200. — СПб., 2000. — С. 93.

⁵³ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1998. — С. 40.

⁵⁴ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов /Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.;Л., 1950. (Далі — *НПЛ*) — С. 106.

рело під 864 р. згадує про загибель «от болгар» Оскольдового сина. Таку поінформованість північноруського літописця XVI ст. Б. О. Рыбаков пояснював тим, що у його розпорядженні було невідоме нам раннє писемне джерело, яке уявлялося йому, «давно забутим, загубленим ще в епоху Київської Русі древнім листом (невідомим навіть Нестору), що випірнув на світ з глибин московських архівів у зв'язку з тією грандіозною роботою, за яку взялися російські книжники, підготовлюючи такі монументальні історичні праці, як Воскресенський літопис, Никонівський літопис, Степенна книга, Лицьовий звід та ін.»⁵⁵.

Блок статей Никонівського літопису «О князи русемь Осколде» та «О пришествии Руси на Царьград» був запозичений укладачами цього історичного твору з грандіозного компілятивного компендія XVI ст. відомого у науці під назвою «Руського хронографа». У свою чергу, джерелами останнього про події візантійської історії IX ст., була, як встановлено дослідженнями О. О. Шахматова, а пізніше Б. М. Клосса і О. В. Творогова, скорочена переробка «Хроніки Зонари» – «Параліпомен», відома за рукописним збірником початку XVI ст. Через що цей блок виписок з Хронографу, яким користувався укладач Никонівського літопису вважати окремою, завершеною й самостійною літописною пам'яткою – найдавнішим протографом «Повісті временних літ» текстологічних підстав немає.

Таким же не аргументованим, позбавленим вагомих доказів уявляється й постульований М. Ю. Брайчевським «Літопис Аскольда» та теза про феодальний характер давньоруської державності середини IX ст. Навряд, чи можна вважати Аскольдову Русь державним, чи нехай навіть ранньодержавним утворенням, яке підтримувало активні торговельні й політичні зв'язки з Хозарією, Болгарією, Візантією, Грузією, Вірменією, Албанією та Багдадом. Строгий аналіз

⁵⁵ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания, Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 161.

археологічних матеріалів VIII – першої половини IX ст. демонструє, як переконливо показав Є. А. Шинаков відсутність у Середньому Подніпров'ї «чіткої ієрархії городищ й особливо крупних, укріплених і багатих центрів, які можна було б пов'язати із діяльністю князя і його дружиною, що не дозволяє говорити про наявність загальнополянської влади, а питання про державу «*ад-Дір*» вельми спірне». На думку вченого до середини IX ст. літописні поляни являли собою лише «конгломерат землеробських протоміст етапу вожеств»⁵⁶.

Утвердження у Києві малолітнього Ігоря Рюриковича при батьковому воєводі (літописний Віщий Олег) на початку 80-х рр. IX ст. поклало початок укоріненню тут князівської династії Рюриковичів й формуванню більш досконалої суспільно-політичної структури організації місцевих спільнот.

1.3. Ранні форми політичної організації

Застосування поняття «державність» чи «держава» до реалій архаїчного соціуму є до певної міри умовним. Саме слово *держава* до XVII ст. як спеціальний термін (*terminus technicus*) вживалося не у точному, звичному для нас значенні, а побутовало лиш як одне із визначень верховної влади, було метафорою її царственності і могутності⁵⁷. Змістовне наповнення та дієвість змісту поняття «держава» стосовно ранньосередньовічної Русі визначають дві спільні характерні для неї риси. Це наявність певної групи людей, що використовують силу з метою домогтися підкорення своїм командам й претендує на право командувати і право підкоряти, тобто на те, аби бути легітимною⁵⁸. Оця друга риса уявля-

⁵⁶ Шинаков Е. А. Образование Древнерусского государства: Сравнительно-исторический аспект. — Брянск, 2002. — С. 109.

⁵⁷ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — С. 276.

⁵⁸ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 1999. — С. 163.

ється особливо важливою, бо дозволяє встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і «державним апаратом». Власне *держава* й відрізняється від *вождества* тим, що зародкові органи управління у цьому політичному союзі трансформуються в спеціалізований бюрократичний апарат, заснований на позакланових зв'язках⁵⁹.

На Русі такою розбійницькою зграєю, яка несла в собі зародки державності, радше того самого *апарату* була, очолювана князем військова дружина, яка становила суспільний інститут привілейованих людей – професійних воїнів. На відміну від народного ополчення, що було первісним елементом воєнної організації слов'ян у більш ранні часи, дружина стала постійною організацією професійних воїнів, яка стояла поза общиною і над нею.

Ця група підлеглих відрізнялася від усіх інших, насамперед, умовами життя, повсякденною нормою і змістом якого була війна. Бо як і на середньовічному Заході, «найнагальнішою з проблем, яку мали розв'язувати тоді правлячі класи, було не так управляти, в часи миру, державою або окремими маєтностями, як забезпечити собі засоби, необхідні для того, щоб вести війну. Публічна чи приватна, розв'язана задля веселощів чи розваги чи для того, щоб захистити майно або життя, війна, певно, протягом багатьох сторіч здавалася повсякденною рамкою життя для будь-якого володаря і глибоким смислом існування будь-якої верховної влади»⁶⁰. Підпорядкована князю збройна дружина стала тією соціальною силою, що об'єднала племінні князіння східного слов'янства у відносно єдине політичне утворення — Київську Русь. Це ще аморфне й крихке у IX–X ст. об'єднання

⁵⁹ Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. — М., 1995. — С. 45.

⁶⁰ Блок Марк. Феодальне суспільство /Перекл. з французької Віктора Шовкуна. — К., 2002. — С. 164–165.

науковці справедливо називають «дружинною державою»⁶¹. Власне *руссю* спочатку, слід гадати, й називалась князівська дружина. Вона не була однорідною за своїм етнічним складом. На перших порах, основний воїнський контингент київського князя складали варязькі найманці.

За доби раннього середньовіччя, дружина була, як наголошував О. Є. Пресняков, «приватноправовим, особистим союзом, заснованим на спільності вогнища й хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального устрою народної громади в особливе, самодостатнє ціле»⁶². На перших порах дружина живе з князем на одному хлібі. Князь ділить зі своїми домашніми воїнами тягар військових походів, здобуту у них здобич, а також стіл і дах свого дому. Його верховодство й незаперечний авторитет опиралися на відданість і довіру дружини, спричиненими харизматичним обдаруванням вождя: «Преданность харизме пророка или вождя на войне, или выдающегося демагога в народном собрании... как раз и означает, что человек подобного типа считается внутренне «призванным» руководителем людей, что последние подчиняются ему не в силу обычая или установления, но потому, что верят в него»⁶³.

Виокремлення князя і дружини з-поміж основної маси общинників, відчуження влади від народу, поява нового типу поселенських структур — князівських фортець наприкінці IX–X ст., було важливим чинником виникнення державності у східних слов'ян: «Спорудження князівських фортець, куди надходили данини-рента, сприяло утвердженню державності,

⁶¹ Мельникова Е. А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. — М., 1992. — С. 39; Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. — К., 2002. — С. 27.

⁶² Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь /Подготовка текста, статьи и примечания М. Б.Свердлова. — М., 1993. — С. 190.

⁶³ Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения /Пер. с нем. — М., 1990. — С. 647.

створенню податкової системи. Дружина утворювала єдиний апарат управління у Київській Русі, сприяла поширенню на її території великокнязівської влади»⁶⁴ й, додає, організації населення за територіальним принципом. Інституту князівської влади, нероздільно пов'язаної зі своїм дружинним оточенням належить визначальна роль у формуванні соціально-політичних спільнот протодержавного типу.

Первісним територіально-політичним осередком Русі була Середня Наддніпрянина. У першій половині IX ст. тут склалася певним чином організована воєнно-політична структура, відома за джерелами під назвою «Руська земля». На зламі IX–X ст. територія цього політичного утворення обмежувалася Києвом і прилеглою до нього землею подніпровських полян. Для того щоб зберегти її внутрішню міць і утвердити свою гегемонію у Середньому Подніпров'ї київським володарям необхідно було вибороти свій життєвий простір. Адже, найбільш ранні системи правління функціонували з метою захисту не іншого класу чи прошарку спільноти, а самої себе⁶⁵.

Така, сказати б легалізація Русі була немислима без ліквідації самостійності довколишніх «племен». Не випадково саме до цього часу літописні джерела й відносять початок боротьби київських князів за поширення свого політичного впливу над прилеглими до Київського Подніпров'я східнослов'янськими землями. «Повість временних літ» під 883 р., зокрема, сповіщає: «Поча Улець воевати Деревланы, и примучи вои, имаша на них дань по чернѣ кунѣ»⁶⁶. З цього літописного повідомлення випливає, що військова дружина київського князя змусила древлян визнати владу останнього й, зокрема, його право на загальний податок, який мало сплачувати все тамтешнє населення.

⁶⁴ Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII – X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1999. — С. 80 — 81.

⁶⁵ Service E.R. Origine of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. — P. 87.

⁶⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 24.

Князь Олег не випадково розпочав «примучувати» насамперед древлян. То був могутній союз слов'янських племен, територія якого обіймала поліські райони сучасної Київщини, Житомирщини й частково Рівненщини. Всупереч тенденційній оцінці древлян як відсталого народу, який буцімто, «живаху звѣриньскимъ образомъ· жищуще скотьски· оубиваху другъ друга, гадяху вса нечисто· и брака оу нихъ не бываше· но оумыкиваху оу воды девица»⁶⁷, в історичній ретроспективі вони постають войовничим і свободолюбним народом. Літописець мимоволі зізнається, що після смерті Кия і його братів поляни були скривджені древлянами. Це повідомлення писемного джерела підтверджується археологічними даними, які фіксують наявність древлянських старожитностей VIII–IX ст. на території сучасного Києва.

Древлянам вдалося зберегти свою автономію і в часи володарювання хозар, потіснившись з берегів середньої течії Дніпра у Полісся⁶⁸. Однак, вони не збиралися відмовлятися від своїх претензій на Київське Подніпров'я аж до середини X ст. Отже, підірвавши воєнно-політичну міць древлянського союзу племен Олег, тим самим, забезпечував собі свободу дій в інших, більш віддалених від київського центру регіонах.

Наступним кроком київського державотворчого осередку на цьому шляху стало підкорення Дніпровського Лівобережжя. У 884 р. Олег здійснює похід на сіверян: «Иде [Олегу] на Сѣверане, и побѣди Сѣвераны, и възложи на нь дань легьку· и не дасть имъ Козаромъ дани платити, рек: Азь имъ противень· а вамъ не чему»⁶⁹. Археологічні матеріали засвідчують, що Олегу вдалося захопити слабо освоєну сіверянами територію Чернігівського Подесення. В результаті

⁶⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 13.

⁶⁸ Див.: Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–IX вв.). — Л., 1924. — С. 45–46; 48. Вважаючи полян вихідцями з хозарського Приазов'я, дослідник відводив древлянам провідну роль у складанні давньоруської державності.

⁶⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 24.

чого кордон між сіверянами і Руссю, що проходив раніше по лівому березі Дніпра пересунувся значно вище по р. Десні. За спостереженнями О. В. Григор'єва, «новая граница, просуществовавшая весь X в., проходила в виде свободной, незаселенной полосы между устьями р. Снови и р. Мены»⁷⁰.

Ще через рік київський князь спрямовує свої збройні загони ще далі на північ — в басейн річки Сож, де жили літописні радимичі. Як і в попередньому випадку, ця виправа постає як звільнення лівобережних слов'ян від хозарської кормиги:

«Посла къ Радимичемъ, рька: «Камо дань даете?» Уни же рѣша: «Козаромъ»· И рече им Улегъ: «Не даите Козаром· но мне даите»· И въдаша Ульгови по щелягу· тако же и Козаромъ даху»⁷¹.

Важливо зазначити, що київський «уряд» спершу не запроваджував на підвладних землях якихось нововведень. Існуюча вже у східних слов'ян система оподаткування була цілком життєздатною й в достатній мірі могла забезпечити матеріальне утримання крихкий ще прошарок надплеменної верхівки. Разом з тим, слід відмовитися від спроби добачати у східнослов'янських племенах якусь вищу соціальну й політичну форму організації⁷². Остання не несла в собі ще зародків державності і в більшості випадків плем'я політично являлось тупиковою одиницею⁷³. Вочевидь, цим і зумовлювалася стрімка динаміка успішних походів дружинників князя Олега. Всього за три роки, як свідчать літописи, йому вдалося підкорити своїй владі полян, древлян, сіверян і радимичів. Так, під 885 р. «*Повість временних літ*» сповіщає: «И бѣ обладаа Улегъ Поланы, и Деревланы, и Сѣверены· и Радимичи· а съ Уличи и Тѣверци имаше рать»⁷⁴.

⁷⁰ Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — С. 187.

⁷¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 24.

⁷² Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII - X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — С. 29.

⁷³ Вернадский Г. В. Киевская Русь. — Тверь — Москва, 1996. — С. 145.

⁷⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 24.

У давньоруській історії розбійницькі наїзди русів поступово перетворилися у своєрідну, певним чином впорядковану систему, яка отримала назву *полюддя*. Про характер і зміст цього явища йдеться у творі «*Про управління імперією*», укладеному в 948–952 рр. візантійським імператором Константином VII Пурпурогенетом (Багрянородним). Змальовуючи суворий образ життя русів, добре поінформований вінченосний автор повідомляє про те, що полюддя здійснювалося взимку й тривало до весни: «Зимовий ж і суворий спосіб життя тих русів такий. Коли настає листопад місяць, в той же час їхні архонти виступають зі всіма росами з Кіава і відправляються в полюддя, що зветься «кружлянням», а саме в Славинії вервіанів, другувітів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, які являються пактіотами росів. Кормлячись там впродовж усієї зими, вони знову, починаючи від квітня, коли скресає лід на річці Дніпро, повертаються в Кіав»⁷⁵. З цього випливає, що відносини між Києвом і племенними князіннями вже регулювалися якимись угодами (давньоруське «ряд», грецьке «пакт»), через що Константин Багрянородний і називає слов'янське населення цих князінь «пактіотами».

Круговий об'їзд підвладних земель здійснювався по кільцю рік у такому напрямку: через межиріччя Дніпра і Горині до древлян, потім через Любеч до радимичів й, можливо, дреговичів, далі назад по Десні до сіверян й через Чернігів і Вишгород до Києва. За підрахунками Б. О. Рибакова довжина всього шляху полюддя становила 1200–1500 кілометрів й охоплювала територію розміром 700×1000 кілометрів⁷⁶. Проте, наведені вище цифри видаються перебільшеними. Адже подолати таку відстань зимою верхи на конях з вщерть навантаженими валками за шість місяців було, принаймні в часи правління Олега, Ігоря та Ольги, просто нереально.

⁷⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). — М., 1991. — С. 50–51.

⁷⁶ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 321.

Протягом тривалого часу київський князь зі своїми військовими слугами-дружинниками перебував на повному утриманні слов'янських громад. Користуючись монопольним правом застосування сили і оподаткування, ця, скористаймося запропонованим свого часу св. Августином терміном, пізніше використаним М. І. Костомаровим для позначення давньоруської дружини, «розбійницька згряя»⁷⁷ розглядала полюддя як основне джерело одержання засобів для існування. Разом з тим ці «кормління», хоч і накладали на місцеве населення чималі матеріальні турботи сприяли встановленню і зміцненню соціально-політичних зв'язків між київським князем та його підданими, досягненню певного балансу правових норм і звичаїв.

Типологічно близькою паралеллю давньоруським «кормлінням» був зафіксований у ряді західноєвропейських країн VI–X ст. інститут «королівської подорожі» (*reisekönigtum*). Характеризуючи його основні риси, А. Я. Гуревич з-поміж іншого відзначає: «Відносини між королем і його почтом, дружиною, з одного боку, і сільським населенням — з іншого, виявлялися крім усього іншого у тому, що поселяни повинні були улаштувати прибулому у дану місцевість королю гідне прийняття, тобто впродовж певного часу харчувати його і служилих людей. *Feorm* («частування», «учта», «кормління») виявляється ключовим словом при характеристиці цього звичаю. Тут перед нами в концентрованій формі виступають гостинність і усвідомлення необхідності матеріально підтримувати владу, представник якої виступає у якості гаранта правопорядку. Ці пригощання і учти, що вимагали місцевих жителів чималі матеріальні витрати, не були цілком добровільними, але разом з тим і не являли собою простої данини чи примусового податку... Виконуючи функції правителя, король, який потребував матеріальної підтримки підданих, разом з тим під час постійних роз'їздів країною актуалізував свій емо-

⁷⁷ Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. — СПб., 1904. — Кн. 5. — Т. 13. — С. 331.

ційний зв'язок із її населенням»⁷⁸. Так само й київський князь, щорічно виїжджаючи у полюддя підтверджував своє легітимне право на володіння підвладними землями.

Свого часу Макс Вебер, зауважуючи, що держава як і політичні союзи, що історично їй передували являють собою суть відносини панування людей над людьми, які опираються на легітимне насильство виявив три типи його виправдання: «Во-первых, это авторитет «вечно вчерашнего»: авторитет *нравов*, освященных исконной значимостью и привычной ориентацией на их соблюдение, — традиционное господство, как его осуществляли патриарх и патримониальный князь старого типа. Далее авторитет внеобыденного личного *дара* (Gnadengabe) (харизма), полная личная преданность и личное доверие, вызываемое наличием качеств вождя у какого-то человека: откровений, героизма и других, — харизматическое господство, как его осуществляют пророк, или — в области политического — избранный князь военачальник, или плебисцитарный властитель, выдающийся демагог и политический партийный вождь. Наконец, господство в силу «легальности», в силу веры в обязательность легального *установления* (Satzung) и деловой «компетентности», обоснованной рационально созданными правилами, то есть ориентации на подчинение при выполнении установленных правил»⁷⁹.

Военно-торговельний промисел князя і дружини сприяв стабілізації центральної влади. Прибутки з торгівлі хутрами бобрів, соболів, білок, лисиць тощо на міжнародних ринках складали чи не головне джерело державного бюджету Київської Русі кінця IX — більшої половини X ст. Тогочасні арабські автори засвідчують грандіозні масштаби руської ху-

⁷⁸ Гуревич А. Я. Феодализм перед судом историков, Или о средневековой крестьянской цивилизации // Одиссей: Человек в истории. 2006. — М., 2006. — С. 21.

⁷⁹ Вебер М. Политика как призвание и профессия. — С. 646–647.

трової торгівлі. Ібн-Хордадбех, наприклад, зауважує: «Руси, що належать до народу слов'янського, з найдалеких країв Саклаба їдуть до моря Румського (Чорного — *В. Р*) і продають там хутра бобрів і чорних лисиць, а також мечі»⁸⁰.

Зібрані під час зимового полюддя дари-контрибуції складувалися у Києві й на весні піддані київського князя сплавили їх на візантійські ринки. Міжнародна торгівля й обмін товарів сприяли структуризації давньоруського соціуму й закріплювали традиційний тип «панування—підкорення»: «Руководители военно-политической структуры, возникшей на Днепре, должны были в буквальном смысле слова «передать товары»: сырье и рабов — на рынки Константинополя, а предметы роскоши и оружие — тем, кто помогал им устрашать или охранять их данников. ...Поддержание связей с Византией было *raison d'être* тех, кто стоял во главе русов, так как ввозимые с юга товары были такого свойства, что они служили основным средством выделить главный род или главные роды, а также средством наградить союзников и вассалов»⁸¹.

Зі стабілізацією соціальних і політичних взаємовідносин київського «уряду» зі своїми підданими останній міг розраховувати на підтримку місцевих племінних вождів в організовуваних ним військових походах на Візантію. Так, на двадцять п'ятому році правління у Києві князя Олега, згідно недоладної і сумнівної літописної хронології «*Повісті временних літ*», вирушаючи в похід на Царгород, київський князь

«...пою же множество Вараг и Словень, и Чюдь, и Словене, и Кривичи, и Мерю, и Деревланы, и Радимичи, и Поланы, и Съверо, и Ватичи, и Хорваты, и Доулъбы, и Тиверци, таже суть толковины: си вси звахуться ѿ Грекъ *Великая Скуфь*»⁸².

⁸⁰ *Грушевський М.* Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка. — Львів, 1895. — С. 20. Порівн.: *Гаркави А. Я.* Сказание мусульманських писателів о славянах и русских. — СПб., 1870. — С. 49.

⁸¹ *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси 750–1200. — С. 197.

⁸² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 29.

Як бачимо, у візії літописця то була грандіозна за своїм розмахом військова виправа. Вона потребувала величезних матеріальних і людських ресурсів. Крім професійних воїнів до цієї акції київський «уряд» залучив і народне ополчення, яке рекрутувалося з усіх підвладних та союзних йому слов'янських і не слов'янських племен.

Візантійські й інші далекі походи Русі IX–X ст. сприяли інституалізації князівської влади, її внутрішній організації та структуризації. Як зауважував М. С. Грушевський, «сі походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одне тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчутти одність державної організації, і тим були для неї дуже корисні. Не диво, що сі походи повторялися досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибоше розгалуженою»⁸³.

Певне уявлення про цю державно-політичну диференціацію тогочасної давньоруської панівної верхівки дозволяють скласти русько-візантійські угоди першої половини X ст. Вельми симптоматичним у цьому відношенні є наступне повідомлення «*Повісті временних літ*», вміщене під 907 р.:

«И заповѣда Улег (Грекам – В. Р.) дати воем на 2000 корабль по 12 гривен на ключь, и потом даяти уклады на руския грады: первое на Киевь, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтескъ, на Ростов, на Любечь и на прочаа города; по тем бо городомъ седяху велиции князи, под Олгом суци»⁸⁴.

Київські правителі змушені були ще рахуватися з військово-політичною міццю, на яку опиралася влада місцевих племінних князів. Ось чому від імені цього «княжжя» вони укладають угоди з Візантією, спільно ведуть міжнародну торгівлю та вирішують інші важливі питання внутрішньо-політичного життя. Київська Русь кінця IX — початку X ст. була відтак своєрідною політичною асоціацією «світлих і ве-

⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 1: до початку XI віка. — К., 1991. — С. 428.

⁸⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 31.

ликих» князів та «великих бояр», що «сиділи» по градам і перебували «під рукою» у великого князя київського⁸⁵.

Послані «от Олга великого князя Роускаго и от всех иже сущих под рукою его светлых и великих князь и его великих бояр ... Карлы, Инегельд, Фарлоф, Веремоуд, Рулавъ, Гоуды, Роуалдъ, Карнь, Фрелавъ, Руаръ, Актеву, Труанъ, Лидоул, Фостъ, Стемид»⁸⁶ були у своїй переважній більшості представниками другорядних князів-ярлів й лише *Карли*, слід гадати, був посланий безпосередньо від Олега⁸⁷. В угоді 944 р. виступають:

«Иворъ, соль Игоревъ великаго княза Русаго· и вбъчии сли: Вуефасть Святославль, сынъ Игоревъ; Искусеви Вльги княгини; Слуды Игоревъ, неги Игоревъ; Оулъбъ Володиславль; Каницаръ Передьславинъ; Шихъбернъ Сфандръ, жены Улъблѣ; Прастѣнь Турьдуви; Либиаръ Фастовъ; Гримъ Сфирьковъ; Прастѣнь Акунъ, неги Игоревъ; Кары Тудковъ; Каршевь Турьдовъ; Егри Евлисковъ; Воистъ Воиковъ; Истръ Аминодовъ; Прастѣнь Бернов; Ювтягъ Гунаровъ; Шибридъ Алданъ; Коль Клековъ; Стегги Етоновъ; Сфирка· Алвадь Гудовъ; Фудри Туадовъ; Мутуръ Оутинъ»⁸⁸.

Цей унікальний для середини X ст. реєстр князів відбиває ієрархічну структуру правлячої київської верхівки, або сказати б слідом за М. С. Грушевським, *склад* Київської держави⁸⁹.

Та обставина, що у цьому переліку князів та їхніх послів одинадцятим з черги названо Ігорового небожа на ймення Якун (Акун), здається, дає підстави думати, що такою була кількість членів власне великокнязівського дому⁹⁰. Решта

⁸⁵ Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX — начала XIII вв. // Исторические записки, 1972. — № 89. — С. 358.

⁸⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 33.

⁸⁷ Соловьев А. В. Заметки о договорах Руси с Греками // Slavia, 1938. — Роѣніс XV, Sesit 3. — S. 411.

⁸⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 46–47.

⁸⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віку. — С. 424.

⁹⁰ Соловьев А. В. Заметки о договорах Руси с Греками. — S. 411. Порівн.: Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. — С. 28–29.

послів були послані «*ѿ всакоа княжѣа и ѿ всѣхъ людии Рускиа земла*»⁹¹. Очевидно, то були члени володарних родів.

Виділення членів київського великокнязівського дому з-поміж «всякого княжѣа» й визнання ними їхнього монопольного права на верховну владу сприяло впорядкуванню системи ієрархічних зв'язків київського княжого дому з їхніми мужами – членами володарних родів, що сиділи по містам та племінними князями.

Наявність централізованого керівництва та спадкової аристократії було важливим чинником інститутоалізації влади й інститутоалізації нерівності. Адже інститутоалізація влади набувала форму передачі її за наступництвом й призводила до оформлення нерівності⁹². Статусні відмінності та первісні словесні звороти, що відбивали стосунки володаря і його підданих засвідчує повідомлення Ібн-Русте про те що називають свого володаря «головою голів». Князь був наділений певними атрибутами влади ще з язичницьких часів. Арабський дипломат першої половини X ст. Ібн-Фадлан, описуючи побут «царя» русів зазначає, що «з ним на дворі його живе 400 відважних товаришів і вірних людей, що разом з ним вмирають і дають себе на смерть за нього... Сі 400 люда сидять під троном (короля); трон у нього великий, дорогим камінням оздоблений. На троні сидять з ним сорок наложниць; з трону він ніколи не злазить; як схоче поїхати, то підводять коня до трону, й звідти він на нього сідає, а як схоче злізти, то підводять коня так, що він злазить на трон»⁹³.

Ця замальовка арабського автора явно уподібнює побут і соціальну організацію угруповання русів хозарським реаліям. Втім, переконаний, у дохристиянській Русі, як і в інших

⁹¹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 47.

⁹² *Service E.R. Origine of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*. — P. 197.

⁹³ *Грушевський М.* Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка. — Львів, 1895. — С. 45–46; Порівн.: *Гаркави А. Я.* Сказание мусульманських писателей о славянах и русских. — СПб., 1870. — С. 101.

«варварських» народів середньовічного світу існували якісь сакральні місця та предмети, через посередництво яких особа князя набувала престижної харизми. Наприклад, церемонія інтронізації володарів середньовічної Каринтії і Скандинавії відбувалася у священному місці, на відкритому полі. Троном для тамтешніх претендентів на вищу владу слугував камінь, що стояв на вершині пагорбу у відкритому полі⁹⁴. Таким сакральним місцем для язичницьких князів Русі, гадаю, був Перунів пагорб у Києві.

Перунів пагорб вперше згадується в літописних джерелах під 945 р. Змальовуючи процедуру ратифікації русько-візантійської угоди в Києві за участю князя Ігоря, його військової дружини та грецьких дипломатів «*Повість временних літ*», зокрема, сповіщає: «Заоутра призва Игорь слы, и приде на холмъ, где стояше Перунъ, и покладоша оружье свое, и щиты и золото, и ходи Игорь ротъ и люди его, елико поганых Руси»⁹⁵. Це святе для князя і його дружинників місце також знаходилось за межами граду — поблизу могил предків. То було *locum sacrum* язичницької і християнської Русі.

Вже на початку X ст. на Русі склалася титулатура верховного правителя, наповнена глибоким символіко-ідеологічним змістом. Статусні відмінності та первісні словесні звороти, що відбивали престижне становище київського князя у середовищі аристократичної верхівки засвідчує, зокрема, русько-візантійська угода 911 р., у якій Олега названо великим князем. Водночас формувалася й система знаків (інсигній) князівської влади, виокремлювалися певні предмети, використання яких було прерогативою верховної влади. Поява зображень так званих «знаків Рюриковичів», зокрема, на мета-

⁹⁴ Див.: Кулишер М. И. Очерки сравнительной этнографии и культуры. — СПб., 1887. — С. 170, 182–183. Порівн.: Slupecki L. Slavonic Pagan Sanctuaries. — Warsaw, 1994. — P. 168–170; Vestergaard E. A Note on Viking Age Inauguration // Coronations Medieval and Early Modern Monarchic Ritual / Edited by Janos M. Bak. — Berclly-Los Angeles-Oxford, 1990. — P. 120–123.

⁹⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 54.

левих трапецієвидних підвісках, які слугували своєрідними вірчими знаками київського правлячого дому простежується за археологічними матеріалами з часів правління Олега та Ігоря, а джерела звичаю їх використання згодом виявляються у скандинавському середовищі⁹⁶. Основним елементом сфрагістичної емблеми київських володарів стали зображення князівської тамги на монетах, перснях, висячих свинцевих печатках, що первісно мали форму двозубця. Оскільки форма цього знаку з часу його виникнення й до 80-х рр. X ст. залишалась незмінною (впродовж майже цілого століття двозубець передавався у спадок від покоління до покоління великих київських князів) О. О. Мельникова дійшла висновку, що на цьому етапі двозубець не являвся особистородовим знаком, а був символом великого князя — верховного правителя Київської Русі, глави роду Рюриковичів⁹⁷.

Серйозним іспитом на міцність влади київського правлячого дому стала драматична колізія, що зав'язалася у 945 р. Її першопричиною стала запроваджена князем Ігорем система перерозподілу здобичі між своїми підручними:

«Игорь же сядяше в Киеве княжа, и воюя на Древяны и на Угличе. И бе у него воевода, именемь Свенделдь; и примучи Угличе, възложи на ня дань, и вдасть Свеньделду... И дасть же дань деревьскую Свенделду, и имаша по черне куне от дыма. И реша дружина Игорева: «се даль еси единому мужеве много»⁹⁸.

⁹⁶ Молчанов А. А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1976. — Т. VII. С. 69–90; *Он же*. Верительные знаки киевских князей и древнескандинавские jartegnir // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии. — М., 1986. — С. 184–186; Белецкий С. В. Знаки Рюриковичей X–XI вв. Ч. 1. // Исследование и музеефикация древностей Северо-Запада. — СПб., 2000. — Вып. 2. — С. 65–83.

⁹⁷ Мельникова Е. А. «Знаки Рюриковичей» на восточных монетах // История Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 180–181.

⁹⁸ НПЛ. — С. 109

Наближений до Ігоря воєвода Свенельд став одним із перших, засвідчених літописними джерелами, ленників київського князя, отримавши на початку сорокових років X ст. виключне право стягнення данини з уличів і древлян, якою збагачувалася власна дружина Свенельда. Це, звісно, не могло не викликати заздощів та нарікань з боку інших воїнів київського князя, що засвідчує наступне повідомлення «*Повісті временних літ*» під 945 р.:

«В се же лѣто рекоша дружина Игореві: «отроци Свѣнльжи изодѣлиса суть в ружьмѣ и порты, а мы назі. Поиди княже с нами в дань, да и ты добудешь и мы». И послуша ихъ Игорьъ, иде в Дѣрева в дань. И примышлалаше къ первой дани и насилалаше имъ и мужи его»⁹⁹.

Та й цього Ігорю було мало:

«Идущее же ему въспять размыслив, рече дружинѣ свои: «идѣта съ данью домови, а га възвращюся, похожую и еще». Пусти дружину свою домови, съ маломъ же дружины възвратися, желая больша имѣнья. Слышавше же деревлане тако опять идетъ сдумаше с князем своим Малом: «аще са въвадитъ волк в овцѣ, то выносить все стадо аще не убьютъ его, тако и се – аще не убьемъ его то все ны погубить». И послаша к нему, глаголюще: «Почто идѣши шпять, поимал еси всю дань». И не послуша ихъ Игорьъ, и вышедше изъ града Изькорьстѣня Деревлене убиша Игоря и дружину его, бе бо ихъ мало»¹⁰⁰.

З точки зору племінного права вбивство київського князя, який порушив «ряд» з древлянами було вмотивованим вчинком. Ось чому древлянські мужі, як сповіщають літописні джерела, плекали намір проголосити свого князя Мала київським правителем. З цією метою вони відрядили до Києва своїх посланців просити руки Ігорової вдови. У свідомості слов'янської родоплемінної еліти влада київ-

⁹⁹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 54.

¹⁰⁰ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 54 — 55.

ського князя постає як додаток до шлюбу з дружиною загиблого носія гідності носія цієї влади й династії. Отже статус, який здобула княгиня Ольга після смерті свого чоловіка був цілком легітимним — у правосвідомості тієї епохи її владні повноваження не підлягали сумніву. Ольгу можна уподібнити до легендарної шотландської королеви Гермутруди, рука та скіпетр якої, за образним виразом Дж. Фрезера, були нероздільні¹⁰¹. Шлюбний вінець для древлянського князя Мала був, відповідно до тогочасних уявлень, діадемою царства.

Однак, Ольга, погоджуючись на словах на такий, самобивчий для молоді ще династії Рюриковичів союз, до часу не відкривала своїх справжніх намірів будь-що помститися за смерть свого чоловіка. І тільки згодом, зібравши достатню кількість вірних київських дружинників, вона знешкодила древлянських послів, а потім виступила війною на землю древлян. В результаті цього походу була ліквідована місцева правляча династія на чолі з князем Малом. Ця колізія яскраво висвічує драматично-напружений характер зав'язку давньоруської державності, яка зростала на такому протистоянні місцевого автономізму гегемоністським устремлінням київського князівського дому Рюриковичів. «Війна, що вела Ольга з Древлянами по їх повстанню на Ігоря, була — на думку М. С. Грушевського — правдоподібно першим визначним актом її регенства. Вона була датна і закінчилася значним обмеженням старої древлянської автономії. Зникли старі «добрі» князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено різними контрибуціями, — ще й крім данини до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як «головщина» за вбитого чоловіка»¹⁰². До цього слід

¹⁰¹ Див.: Фрезер Д.Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии /Пер. с англ. — М., 1986. — С. 153 — 154.

¹⁰² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1: : До початку XI віку. — С. 447.

додати, що стягнення «головщини» або *віри* в архаїчних суспільствах було своєрідною сполучною, а тому вкарай необхідною ланкою між кровною помстою і порядком успадкування влади.

Літописна оповідь про здобуття Ольгою древлянського міста Іскоростеня є пізнішою по відношенні до *Початкового зводу* літературною вставкою¹⁰³. Вона була скомпонована упорядником «*Повісті временних літ*», як переконливо доводять дослідники, з аналогічного опису здобуття і розгромлення Єрусалима вавілонським царем Навуходоносором, який міститься у візантійській *Хроніці* Георгія Амартола¹⁰⁴. Розпорядження Ольги щодо подальшої долі полонених древлян навіть текстуально співпадає зі словами *Хроніки*: «...прочих Жидовъ нарочитыхъ ведъ къ Навходоносороу, овех же умертви, другихъ работе предасть княземъ своимъ»¹⁰⁵.

Підсумовуючи результати походу Ольги на Іскоростень «*Повість временних літ*» під 946 р., в строгій і діловій тональності вказує на його далекосяжні наслідки:

«И възложиша на ня дань тажку; 2 части дани идета Киеву, а третьяга Вышегороду к Ользѣ; бѣ бо Вышегородъ градъ Вользинь. И иде Вольга по Дервьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»¹⁰⁶.

¹⁰³ Шахматов А. А. Разыскания в древнейших русских летописных сводах. — С. 99–118.

¹⁰⁴ Завадская С. В. Четвертая месть княгини Ольги в Повести временных лет и византийский хронограф // Внешняя политика Древней Руси / Юбилейные чтения посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. — М., 1988. — С. 30–31.

¹⁰⁵ Истрин В. М. Книги временья и образья Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Том 1: Текст. — Пг., 1920 [Репринтне відтворення: Die Chronik des Georgios Hamartolos. — Munchen, 1972] — С. 175. Порівн.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 59.

¹⁰⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 60.

Ольжині ловища, згадувані у літописах, слід розглядати не тільки і не стільки як мисливські угіддя, чи галузь князівського доменіального господарства. Для старокіївського книжника середини XI ст. Ольга була харизматичним носієм вроджених заслуг і доблесті, через що й «лови», приписувані жінці, виступають тут як ознака її князівської гідності. Цікаво зазначити, що таким же удатним мисливцем є і билинний прототип княгині — Вольга, який влаштовував грандіозні лови разом зі своєю дружиною¹⁰⁷.

Встановлення Ольгою більш суворого порядку збирання данини, визначення її обсягів, строків і певних місць зберігання, регламентація податків поклало, без перебільшення, початок існуванню Київської Русі як держави. Адже її розвиток повсюдно починається завдяки тому, що князь здійснює «експроприацію других самостоятельных «частных» носителей управленческой власти, то есть тех, кто самостоятельно владеет средствами предприятия управления и военного предприятия, средствами финансового предприятия и имуществом любого рода, могущем найти политическое применение»¹⁰⁸.

Искоростень та інші племінні «гради» древлян були знищені вщент і життя на них вже не відродилось. Натомість, з ініціативи великокнязівської влади почали встановлюватися нові фіскально-адміністративні пункти, управління якими відтепер зосереджувалося в руках князівських слуг-дружинників. Одним із таких «становищ», очевидно, і був *Ольжин град* — Вишгород. Подібні протоміські центри були, як уявляється, місцем зосередження органів державної влади і судочинства, міжплемінного торговельного обміну та релігійних відправ.

Успішна війна Ольги з древлянами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в

¹⁰⁷ Див.: *Миллер Вс.* Очерки русской народной словесности. Былины. - М., 1897. — С. 181–182.

¹⁰⁸ *Вебер М.* Политика как призвание и профессия. — С. 650.

адміністративному управлінні, державних фінансах й судочинстві зміцнило владу київського княжого роду і стало на правду «вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних княжінь, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі»¹⁰⁹. Події 945–947 рр. порушили, «ту структуру володарювання у Східній Європі, котра трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідувати, очевидно, досить широку перед тим автономію своїх «пактіотів» і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває свого територіального змісту»¹¹⁰. Суверенне право Києва на володарювання у підвладних землях задекларовано у літописній статті 947 р.:

«Иде Вольга Новугороду, и уставы по Мьстѣ повосты и дани и по Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамяня и места и повосты, и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ее Вльжичи и доселе»¹¹¹.

Згадувані літописцем Ольжині сани, що буцім-то ще на початку XII ст. «стояли» у Пскові виступають у літописному тексті, на мій погляд, лише знаковою фігурою – сакральним знаряддям, за допомогою якого окреслювався маршрут київської княгині. Натомість інформація нашого книжника про встановлені нею «знамяня, места и повосты, становища и ловища» викликає більшу довіру. В умовах відсутності розвинutoї писемності неминуче поставала потреба у *signum* темогіе для публічної, на довгі часи, фіксації граничних меж князівського господарства. Для їх означення, гадаю, й застосовувалися згадані у контексті літописної оповіді 947 р. *зна-*

¹⁰⁹ Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. — С. 26.

¹¹⁰ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 76.

¹¹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 60.

мяння. Вирізьблені на віковічних деревах¹¹² та великих каміннях, ці зримі символи великокнязівської влади маркували межі її поширення. Від середини X ст. «погост» виступає у писемних джерелах для означення адміністративного центру території, з якої стягувалися податки (данина)¹¹³. Ранні давньоруські погости були, як засвідчують археологічні матеріали, також і «гостьбою» — місцем торгівлі і обміну. Поселення X ст. з подібними функціями виявлені археологічними дослідженнями вздовж водних шляхів Східної Європи (Гньоздово, Тімерево, Шестовиця).

Впроваджений Ольгою порядок збирання данини, створення нею безпосередньо пов'язаних з київським державотворчим осередком адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях – погостів, виділення доменіальних князівських володінь було, як уявляється, закріплено законодавчими нормами прецедентного права. Однак, говорячи про соціальну сутність реформи княгині Ольги неправомірно, на мій погляд, наділяти ці перетворення нехай і зародковими рисами, притаманними природі феодального ладу. Адже як і в інших частинах середньовічної Європи на Русі у той час ще була відсутня крупно-вотчинна структура сільського господарства. Знищення воєнно-політичної організації «племен» і пов'язаних з ними інститутів язичницького культу, покладення основної ваги воїнської повинності на тих, хто виділявся заможністю і кращим озброєнням та відсторонення

¹¹² Вельми симптоматичною у цьому зв'язку є принагідна звітка арабського бібліографа кінця X ст. Ан-Надіма про те, що один знайомий йому чоловік, який побував у країні русів, стверджував, що *«у них єсть письмена вирізаемые на дереве; он показал мне кусок белого дерева с изображением; я не знаю были ли это слова или отдельные буквы»* (Цит. за виданням: Коновалова И. Г. О возможных источниках заимствования титула «каган» в Древней Руси // Славяне и их соседи. — М., 2001. — Вып. 10 (Славяне и кочевой мир). — С. 119).

¹¹³ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1895. — Т. 2. — Стб. 1017–1018.

решти вільних одноплемінників від воєнного про шарку давало можливість лишень бо обкласти останніх даниною і податками на користь держави. Так більшість сільського населення перетворювалось на селянство. Але заміри влади посягнути на їхню особисту свободу і спадкові права на землю ще довго залишались неможливими¹¹⁴.

Наступним кроком на шляху ліквідації автономії східнослов'янських княжінь і закріплення їх за династією Рюриківичів стала заміна місцевих племінних правителів київськими урядовцями. У 969 р. київський князь Святослав Ігоревич уперше в політичній практиці Київської Русі призначає своїх намісників до головніших давньоруських міст для управління над прилеглими до них землями. Ними стали його сини. Молодший Володимир відправився разом зі своїм опікуном Добринею на Новгородське княжіння, Олег отримав Древланську землю, а старший Ярополк залишився князювати у Києві. Цей прецедент слід потрактовувати не як розподіл чи виділ синам частини володінь, а лише як зосередження системи володіння землями в руках князівської сім'ї¹¹⁵. Ця система державного управління ґрунтувалася на уявленнях про те, що «влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, приймаючи її від старших, може від імені всіх розпоряджатися нею так як треба. Влада — це сила роду, який час від часу наділяє нею одного із його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово *держава* в такому живанні означає просте держання влади»¹¹⁶. Отже влада на Русі в цей час набуває ознак корпоративності.

Започаткована Святославом практика посадовлення великокнязівських намісників відповідала потребам об'єднавчої політики київського правлячого дому, сприяла інтеграції слу-

¹¹⁴ Модзелевски К. От варварских племен к варварскому государству. — С. 22–23.

¹¹⁵ Див.: Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. — С. 29.

¹¹⁶ Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. — С. 268.

жилої і місцевої знаті, формуванню єдиної політичної системи і єдиної державної влади. Втім, політичні зв'язки між синами київського князя не були ще достатньо урівноважені нормами встановленого, освяченого традицією права. Ось чому невдовзі після трагічної загибелі Святослава Ігоревича на Дніпровських порогах 972 р. між ними зав'язалися міжусобні чвари. За намовою воєводи Свенельда київський князь рушив війною на свого брата Олега Древлянського. Спонукальним мотивом для прийняття такого рішення була, очевидно, не тільки і не стільки помста за вбивство Свенельдового сина, скільки відмова Олега визнати після смерті батька політичну залежність від старшого брата. В результаті збройного конфлікту древлянський князь наклав головою, а Володимир, побоюючись подібної участі подався з Новгорода за море до варягів. Скориставшись нагодою Ярополк, не вагаючись, «посадники своя посади в Новѣгородѣ и бѣ володѣя единѣ в Руси»¹¹⁷. Причини цієї колізії, як і наступних міжкнязівських усобиць на Русі криються у невиразності правового поля у межах якого визначалися політичні стосунки між старшими і молодшими членами династії Рюриковичів. «Старе сімейне право ґрунтувалося на нероздільності проживання і володіння. З розподілом руйнувався сімейний союз, і звичні поняття не знали переваг і прав старшого брата над іншими. Ці поняття, що були панівними у міжкнязівських відносинах, входили в гостре протиріччя з політичною тенденцією київських князів міцно підкорити Києву підвладні області. І перший, що випливав із обставин, вихід із дилеми — прагнення об'єднати в руках київського князя всі володіння батька, бути «владає, єдиному в Руси»¹¹⁸. Цим правом і скористався Ярополк. Однак, ще не закорінене у політичній практиці і правових звичаях його єдиновладдя було хистким і не тривалим.

¹¹⁷ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 75.

¹¹⁸ *Пресняков А. Е.* Княжое право в древней Руси. — С. 30.

Розділ 2 «ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛЪ...»

2.1. Відновлення єдиновладдя за Володимира Святославича

Володимир не міг змиритися з тим, що вся повнота влади перейшла до Ярополка. Як сповіщає *«Повість временних літ»* під 980 р. «Приде Володимиръ съ Варяги Ноугороду, и рече посадникомъ Ярополчимъ: Идета къ брату моему и рцѣте ему: Володимеръ ти идеть на тя, пристраивайся противу битися. И сѣде в Новѣгородѣ»¹. Потому Володимир відправив своїх посланців до Полоцька аби заручитися підтримкою тамтешнього могутнього володаря — князя Рогволода. Міцності цьому союзу мав надати шлюб Володимира з донькою полоцького князя Рогнедою. Однак, остання гордо відмовили Володимирю, мовивши: «Не хочу розути робичича, но Ярополка хочу». Володимир у відповідь, «собра вои многи, Варяги, и Словени, и Чюдь, и Кривичи» вирушив на Полоцьк, де жорстко розправився із родиною союзного Ярополку князя Рогволода: «и приде Володимиръ на Полотескъ и оуби Рогъволода и сына его два, и дъчерь его поя женѣ»². В архаїчних уявленнях подібна розправа усвідомлювалась як ритуальний поєдинок, який передбачав успадкування переможцем політичної влади, майна і сім'ї вбитого супротивника. Здобута Володимиром перемога підсилила авторитет влади Володимира і добряче зміцнила його позиції на півночі Русі.

978 р. Володимир зі своїм військом підступив до Києва, у якому зачинився Ярополк Святославич. Володимирове

¹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 75.

² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 76.

дитинство промайнуло на київських пагорбах. Тут він разом зі своїми братами і бабцею Ольгою пережив облогу міста печенігами, через що й добре знав міць та надійність київських фортифікацій. Тому він спробував вступити у таємні зносини із воєводою Ярополка наймення Блуд, аби схилити того на свою сторону:

«Володимеръ же посла къ Блуду воеводе Ярополчю съ лестью глаголя: поприяи ми аще оубью брата своего имети ты хочю во отца место и многу честь возьмешь от мене; не азъ бо почаль братью бити, но онь. Азъ же того оубоявься придохъ на нь»³.

Спокусившись Володимировою «лестью», Блуд порадив своєму князю залишити Київ й отаборитись у місті Родні при впадінні р. Рось у Дніпро. Тим часом Володимир зайняв Київ, а потому, утвердившись у ньому приступив до облоги Родня. Тут Блуд зумів переконати Ярополка укласти мир з братом: «и рече Блудъ Ярополку: поиди къ брату своему и речь ему что ми ни вдаси, то азъ приму. Поиде же Ярополкъ. И рече же ему Варяжько: «не ходи, княже, оубьють ты, побѣгни в Печенеги»⁴. Свого часу, Д. С. Лихачов звернув увагу на те, що у цьому місці в *Никонівському літописі* міститься додатковий текст: «рече Блуд: «То ти милостник у князя». И рече Варяжько: «Всяк милостник подобен есть змии запазушней, а ты побегни в печенеги и приведеша вои». Затем текст Никоновской летописи сходен с Лаврентьевской. Откуда взято дополнение Никоновской — не ясно. Во всяком случае, слово «милостник» и характеристика «милостника» говорят о домонгольском времени: «милостники» — княжеские любимцы, приближенные (элементы будущего дворянства) упоминаются в домонгольских летописях»⁵. «Милостники» у давній

³ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 76.

⁴ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 78.

⁵ *Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц. — М.;Л., 1950. — Ч. 2. — С. 323.*

Русі були не просто князівськими улюбленцями, а склали особливу категорію двірцевих слуг, яка відповідала розряду середньовічних *ministerialis* Західної Європи⁶. Отже, Варяжко мав доволі високий соціальний статус в ієрархії князівських урядників, які на той час вже склали певним чином організований апарат управління при князі.

Не послухавшись поради свого вірного слуги, Ярополк рушає до Києва. Тут, на княжому дворі його було, не без допомоги Блуда, підступно вбито: «И приде Ярополкъ къ Володимеру, яко полъзе въ двери и подъяста и два Варяга мечьми подъ пазусъ. Блудъ же затвори двери и не по немъ ити своим и тако оубьен бысть Ярополк. Варяшко же видевъ яко оубьнь бысть Ярополкъ бежа съ двора в Печенеги и много воева Володимера с Печенеги одва прибави и заходивъ к нему роте»⁷. Поняття *вірність* і *зрада* були ключовими в ієрархії цінностей середньовічного суспільства. Їх уособленням для старокиївського літописця став випадок Варяжко і Блуда. Засуджуючи вчинок останнього, він розвиває свою думку наступними словами:

«се есть свѣтъ зол иже свѣщевають на кровопролитъе; то суть неистовии иже приемше от князя или от господина своего честь ли дары, ти мыслять о главѣ князя своего на погубленъе, горьше суть бесовъ таковии. Якоже Блудъ преда князя своего, и примъ от него чъсти многи се бо бысть повинень крови тои»⁸.

Збирання, мовлячи словами М. С. Грушевського «розсипаної храмини» Києво-Руської держави потребувало рішучих і невідкладних дій. Утвердившись у Києві Володимир енергійно заходився зміцнювати владні позиції, шукаючи опору серед місцевої аристократії. Найперше він позбавився від присутності у Києві завеликої, для мирної роботи, кількості варязьких найманців. Більшу частину цих добірних

⁶ Див.: Тихомиров М. Н. Условное феодальное держание на Руси в XII в. // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. — М., 1975. — С. 235.

⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 78.

⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 77.

воїнів він зумів випровадити на службу до візантійського імператора, а з-поміж інших, «избра от нихъ мужи добры, смыслены и храбры и раздая им грады»⁹. Згадані у літописі гради – це передусім сторожові замки-фортеці на південному порубіжжі Київської держави. Про їх будівництво на кордоні з кочовим степом повідомляють літописні джерела. Зокрема, допомагає уявити розмах Володимирового градобудівництва «*Повість временних літ*», у якій під 988 р. знаходимо наступну згадку: «И рече Володимерь: «се не добро еже маль городъ около Киева». И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубешеве, и по Суле, и по Стугне»¹⁰.

Потурбувався київський князь і про зміцнення своїх позицій на далеких північних околицях Русі. У Ладозі він посадив намісником не знаного на ім'я достойника, високий соціальний статус і скандинавське походження якого засвідчує виявлена археологами підвіска, прикрашена зображеннями триzubця Володимира і варязького «божка» (термін С.Білецького)¹¹. Ця унікальна знахідка засвідчує, що Ладога з прилеглою до неї територією ще на рубежі X–XI ст. набуває статусу підвладного Києву русько-норманського намісництва — ярлства на чолі з особливим правителем.

Варяги були надійною опорою київському князеві й в організовуваних ним військових походах на племена в'ятичів, радимичів, дулібів та хорватів, які виокремилися із державно-політичної системи Русі. Успішним для Володимира був і похід на «Ляхів», віднесений укладачами «*Повісті временних літ*» до 981 р.: «Иде Володимерь к Ляхомъ и зая грады их Перемишьль, Червень и ины грады еже суть и до сего дне под Русью»¹². В результаті чого київському князю

⁹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 79.

¹⁰ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 121.

¹¹ *Белецкий С.* Лично-родовые знаки Рюриковичем на металлических подвесках XI в. // *Ruthenica*. — К., 2002. — Т. 1. — С. 146–147. Рис. 1:2.

¹² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб.81.

вдалося повернути до складу Русі, залюднені дулібами і хорватами східнослов'янські землі, що раніше потрапили під владу Польщі й зміцнити кордони Київської держави.

За його правління в основних рисах завершилося об'єднання східного слов'янства, помітно посилювалися процеси політичної консолідації давньоруської спільноти. Володимир розвинув, розпочату княгинею Ольгою та її сином Святославом реформу державного управління, замінивши схильних до сепаратизму місцевих племінних князів своїми посадниками-управлінцями. У найголовніших містах Київської держави утвердилися призначені ним довірені бояри та рідні діти великого князя. Старшого свого сина Вишеслава Володимир посадовив на княжіння у Новгороді, де донедавна урядовав Добриня, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові. По смерті Вишеслава до Новгорода було переведено Ярослава, Борис утвердився в Ростові, Гліб у Муромі, Святослав у стольному граді Древлянської землі — Іскростені, Всеволод у Володимирі на Волині, а Мстислав у Тмуторакані¹³. «*Повість временних літ*» лічить дванадцять синів Володимира. Як відомо, наведена тут літописцем їх кількість є перебільшенням. Перелік дванадцяти Володимирових дітей, вміщений в літописній статті 988 р. є, на думку І. М. Данилевського, наслідком творчого переосмислення автором «*Повісті временних літ*» біблійної книги Буття (1 М., Бут. 35: 22–26) та «*Сказання Єпифанія Кипрського про 12 дорогоцінних каменя на ризі первосвященника*»¹⁴. Слід зауважити, що у христології число 12 символізувало ще й оновлене людство і означало земну і небесну Церкву: «оно ближайшим образом связано с числом двенадцати сыновей Иакова и, по аналогии, колен Израилевых... 12 — число Израиля, соответственно «нового Израиля», т.е. Церкви, «богочеловеческое» число (как

¹³ Див.: Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 121.

¹⁴ *Данилевский И. Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — С. 352.

произведение сомножителей 3 и 4, где 3 — символ божественной сущности и «горнего мира», а 4, число материальных стихий, стран света и т.п. — символ человеческой природы и «дольного мира», число особого избранничества»¹⁵.

Дванадцять Володимирових синів, очевидно, літописець співвідносив із дванадцятьма приставниками, яких поставив біблійний цар Соломон над Ізраїлем: *«И было у Соломона двенадцать приставников над всем Израилем, и они доставляли продовольствие царю его; каждый должен был доставлять продовольствие на один месяц в году»* (3 Цар, 4:7).

Якби там не було, Володимировій сім'ї вдалося монополізувати всю повноту влади на Русі. Відтак цей порядок сімейного володарювання і визначав політичну систему Київської держави: «Рюриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі протягом другої половини X ст., були сакральним князівським родом, для якого влада є імманентною сутністю, а держава — єдино можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім'ї, і одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності ...князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло»¹⁶.

Вибір цих міст як центрів зосередження влади київського уряду не був випадковим. Вони були визначними осередками різноетнічних племінних княжінь: «Володимирові нащадки були послані насамперед у ті центри племінних княжінь, верхівка яких особливо прагнула до відокремлення від Києва. Природно, що найбільш віддалені від центру й наближені до зовнішніх рубежів Русі княжіння, які до того часу користу-

¹⁵ *Аверинцев С. С.* Софія—Логос. Словник. — К., 1999. — С. 65.

¹⁶ *Толочко О. П.* Русь: держава і образ держави: Історичні зошити. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994. — С. 10.

вались найбільшою свободою, являли головну небезпеку єдності держави»¹⁷. Інститут посадиництва — управління окремими регіонами через довірених осіб великого князя підтримував місцевий регіоналізм, що відповідало потребам об'єднаної політики київського правлячого дому, сприяло інтеграції служилої і місцевої знаті. Так народжувався стан нової аристократії, об'єднаний матеріальною основою (ще не землеволодінням!) буття та спільними елементами соціальної психології. Здійснений Володимиром переворот у внутрішній організації Київської держави суттєво зміцнив систему організації державної влади на місцях й сприяв дальшому вивіщенню його власного статусу.

Однією з перших реформаторських акцій Володимира Святославича була модернізація язичницьких культів. 980 р. поблизу княжого дому на високому пагорбі заборонили ідоли язичницьких божеств — золотавусого бога грози Перуна, покровителя й родоначальника вітрів — Стрибога, життєдайного божества, що було уособленням сонця, покровителя шлюбу і родини — Хорса тощо. Язичницьке капище Володимира дослідники локалізують на пагорбі, який містився на території сучасної садиби № 3 по Володимирській вулиці та спортивного майданчика, сусідньої з нею школи¹⁸. То було, як уже зазначалося, *locum sacrum* язичницької і християнської Русі. Невипадково, після запровадження християнства, князь Володимир збудував тут дерев'яну Василівську церкву: «и постави церковь святого Василья на холмѣ, идеже стояше кумирь Перун и прочии, идеже творяху потреби князь и людье»¹⁹. Ця подія поклала початок широкомасштабному будівництву, яке розгорнув Володимир на місці язичницького некрополя на Старокиївській горі в кінці X ст.

¹⁷ Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. — С. 47.

¹⁸ Див.: Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва. — К., 1979. — С. 3 — 7; Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. — К., 1992. — С. 90—97.

¹⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 118.

Створення єдиного загальнодержавного язичницького пантеону на основі традиційних вірувань східних слов'ян та інших етнічних груп, що проживали на території Київської держави диктувалося необхідністю згуртування їх в єдиній політичній системі Русі. Проте, її політична верхівка скоро переконалася у тому, що язичництво, нехай і реформоване вже не відповідало цивілізаційним викликам. Для молодих варварських народів не було іншого шляху вступити в сім'ю цивілізованих народів, ніж зректися свого язичницького минулого: «шлях до цивілізації пролягав через християнство — єдино правильну ідеологію, монополізовану Візантією. Бо християнство — точніше, візантійське християнство — і було суттю цивілізації»²⁰. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти, віднайдення нею свого місця в співдружності християнських держав.

«*Повість временних літ*» під 988 р. сповіщає про те, що Володимир, повернувшись до Києва після взяття ним візантійської твердині на чорноморському узбережжі — міста Корсунь (античний Херсонес) заходився руйнувати язичницьке капище: «повеле кумиры испроврещи, овы исечи, а другия огневи предати»²¹. Корсунська експедиція, як доводить польський дослідник історії та культури Київської Русі Анджей Поппе, мала місце 989 р. Вона була наслідком зближення між Києвом і Константинополем, початок якому поклала русько-візантійська союзницька угода, що була укладена, як доводить дослідник, у вересні 987 р.²² Тоді Візантія переживала нелегкі

²⁰ Шевченко І. Візантія і слов'яни // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Переклад з англійської М. Габлевич. — Львів, 2001. — С. 13.

²¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 116.

²² Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantino-russian relation between 988–989 // *Dumbarton Oaks Papers*. — Washington, 1976. — Vol. 30. — P. 209–211; Поппе А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. // Український історичний журнал, 1990. — № 6. — С. 20–33. Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // *Harvard Ukrainian Studies*, 1997. — Volum XXI, Number 3–4. — P. 322–327.

часи. Імператорські війська влітку 986 р. зазнали поразки в битві з болгарами біля ущелини «Траянові врата», а в грудні того ж року частина військової аристократії підняла повстання. Очолив заколотників полководець Варда Фока, який проголосив себе імператором. Все це й змусило царгородського імператора Василя II (976–1025 рр.) шукати військової підтримки Київської Русі. Арабо-християнський історик Йах'я (Ях'я) Антіохійський близько 1066 р. писав:

«И взбунтовался открыто Варда Фока и провозгласил себя царем... и овладел странною греков до Дорилеи и до берега моря, и дошли войска его до Хрисополя. И стало опасным дело его и был им озабочен царь Василий по причине силы его войск и победы его над ним. И истожились его богатства и побудила его нужда послать к царю руссов — а они его враги, — чтобы просить их помощь ему в настоящем его положении»²³.

На переговорах у Києві Володимир погодився пособити Візантії, але в обмін за цю допомогу просив, не більше й не менше, як руки доньки покійного імператора Романа II — принцеси Анни. Годі собі уявити сум'яття імператорського правлячого дому, спричинене таким зухвальством північного «скіфа». Двома десятиліттями раніше до однієї із дочок Романа II сватав свого сина германський імператор Оттон I, однак йому було ввічливо, але твердо відмовлено. В інших умовах дістав би, звісна річ, одкоша й Володимир. Але ж київський князь пообіцяв негайно відправити до Константинополя руський експедиційний корпус для боротьби із заколотниками й повернутися разом з народом Русі у християнство. Володимир і сам прагнув прилучити Київську Русь до християнської сім'ї народів тогочасного світу, безперечним сувереном (батьком) якої був візантійський імператор. Для молодих варварських народів не було іншого шляху вступити в цю сім'ю цивілізованих

²³ Імператор Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. Издал, перевел и объяснил барон В.Р. Розен // Записки императорской АН. — СПб., 1883. — Т. 44. — Прил. № 1. — С. 23.

народів, ніж зректися свого язичницького минулого. Завдяки родинному спорідненню Володимира з візантійським імператорським домом цей шлях можна було подолати набагато швидше і з немалою політичною вигодою для Києва.

Зціпивши зуби, Василій II змушений був пообіцяти видати за нього свою сестру Анну: «И заключили они между собою договор о свойстве и женился царь русов на сестре царя Василия, после того как он поставил ему условие, чтобы он крестился и весь народ его страны, а они народ великий. И не причисляли себя русы тогда ни к какому закону и не признавали никакой веры»²⁴. Володимир дотримав слова й відправив до Константинополя руський експедиційний корпус для боротьби із заколотниками. Останній нараховував шість тисяч добірних воїнів і був одним із найдієздатнішим військовим з'єднанням²⁵. Це Володимирове військо врятувало Македонську династію від узурпатора Варди Фоки, розгромивши його у битві під Константинополем навесні 989 р. Сам Володимир вирушив, коли настав час, у Крим²⁶, щоб покарати корсунян, які перекинулися на бік політичних супротивників візантійського імператора Василя II та його брата Константа. Здобувши фортецю Володимир передав її своєму шуринові. Заручення київського князя з Анною Порфирородною та хрещення літом 988 р. киян, а зати́м і всієї Русі було безпосереднім імпульсом Володимирівого будівництва.

Завдяки принизливому, для візантійського імператорського дому, одруженню Володимира з Анною Пурпурогенетою, київський князь одразу ж посів у цій ієрархії чільне місце. За-

²⁴ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.—С. 23–24.

²⁵ Див.: Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе // *Васильевский В. Г. Труды.* — СПб., 1908. — Т. 1. — С. 196–210.

²⁶ В. Г. Васильевський вважав, що Володимир здійснив два походи на Корсунь: перший до хрещення Русі, а другий вже після хрещення (Див.: *Васильевский В. Г.* К вопросу о времени и месте крещения князя Владимира // С.-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 96. Оп. 1. Ед. Хр. № 1. — Л. 6 об.—7.

провадження християнства у Київській державі за Володимира Святославича остаточно закріпило в очах Візантії легітимність влади київських князів, або сказати б, удержавило державність. Згідно тогочасним суспільним уявленням, з прийняттям християнства Київська Русь ніби очистилася від скверни, знайшла духовне прозріння: «Благословен Господь Иисус Христос, иже възлюби новыя люди, Руськую землю, и просвети ю крещеньем святым»²⁷ й, відтак, з *не держави* стала *державою*²⁸. Християнізація Київської Русі вторувала шлях до поширення надбань візантійської культури, сприяла закріпленню принципу єдиновладдя як політичної норми.

Церковна організація, що формувалася була включена за Володимира Святославича у структуру державної влади та управління. Для її матеріального забезпечення київський князь виділяє десятю частину від усіх своїх прибутків. Після освячення Десятинної церкви у 996 р. Володимир, помолившись, «рекъ сице: «Даю церкви сей святей Богородици от имени моего и от градъ моихъ десятую часть». И положи написавъ клятву въ церкви сей, рекъ: «Аще кто сего посудить, да будетъ проклять». И вдасть десятину Настасу Корсунянину»²⁹. Ця форма перерозподілу суспільного продукту на користь церковної організації визначала на перших порах її місце в політичній системі Київської Русі.

Одночасно із впровадженням десятини, Володимир надав Церкві право творити суд у питаннях, що підлягали її юрисдикції. Первісне ядро так званого «*Устава Владимира о судах церковных*», що відомий у багатьох списках XII–XVII ст. становили, як доведено у науці, грецький номоканон та настанови жони Володимира — княгині Анни. В запропонованій Я.

²⁷ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 119.

²⁸ Детальніше див.: Ричка В. Середньовічна Україна-Русь: становлення ідеї християнської держави // Український історик, 1997. — Т. 1 — 4 (132–135). — С. 70–79.

²⁹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 124.

М. Щаповим реконструкції тексту архетипу *Уставу* Володимира, в 3-й, 4-й та 5-й його статті, зокрема, сповіщається:

«И потом летом минувшим создах церковь святую Богородицу и дах десятину к ней по всей земли Русской княженья от всего суда десятую векшу, ис торгу десятую неделю, из домов на всякое лето десятое и всякого стада и всякого жита к чудной Матери Божии и чудному Спасу. И потом възрех в греческий номоканун и обретох в нем, юже не подобает сих тяж и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его. И сгадав аз со своею княгиною Анною и со своими детми дал есмь святеи Богородици и митрополиту и всем епископам»³⁰.

Церковне право взяло під свій контроль шлюбні відносини, регулювало норми поведінки білого і чорного духовенства й декларувало судовий імунітет відносно всього християнізованого населення країни. Виступаючи захисником соціальних низів, Церква не тільки засуджувала найбільш грубі форми гноблення людності Київської Русі, але й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Вона взяла під свою опіку холопів, а також людей, що мали фізичні вади, жебраків, уродових та інших, найбільш обездолених груп населення.

Володимир спробував також пристосувати до реалій давньоруської дійсності й головні норми візантійського цивільного права. Як сповіщає *«Повість временних літ»* під 996 р.,

«Живяше же Володимерь в страсе Божьи и оумножишася зело разбоеве. И реша епископи Володимеру: «се оумножишася разбойници, почто не казниши ихъ?» Он же рече имъ: «Боюся греха». Они же реша ему: «ты поставленъ еси от Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье. Достоить ти казнити разбойника, но со испытотьмъ». Володимерь же отвергъ виры, нача казнити разбойники»³¹.

Віра — грошовий штраф, що стягувався князівським службовцем (*вірником*) за вбивство чи покалічення дружинника

³⁰ Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. — М., 1972. — С. 120.

³¹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 126–127.

чи когось із двірських слуг згадується у законодавчому кодексі, укладеного за Ярослава Мудрого, що дістав назву «*Правда Руська*»³².

Це рішення, як виявилось, мало згубні наслідки для стану князівської скарбниці. Через що Володимир невдовзі змушений був повернутися до старого порядку стягнення штрафів: «И реща епископи и старци: «рять многа, оже вира то на оружьи и на коних буди». И рече Володимерь: «тако боуде». И живяше Володимерь по устроенью отню и дедню»³³. Як бачимо, ці надходження складали вагомому частку поповнення державних коштів, які йшли на утримання воєнної дружини князя і всього війська.

2.2. Нові форми організації та репрезентації влади

Основні питання управління, внутрішньої та зовнішньої політики князь Володимир Святославич розв'язував разом зі своєю дружиною, від якої він ще так само залежав як його батько Святослав та дід Ігор. Дружину бачимо біля князя не тільки на війні, а й у буденних клопотах. Перед дружиною складають звіт послы Володимира Святославича, які повернулися до Києва після «випробування» ними різних релігійних вірувань. З дружиною князь, «думая о строи земленемъ, и о ратехъ, и о оуставе земленем» й після запровадження християнства на Русі. Бувало, що захмелілі («егда же подъпьяхуться») дружинники після князівського пригосання невдоволено гомоніли між собою, нарікаючи на князя. Якось, як свідчить «*Повість временних літ*» під 996 р., будучи добре напідпитку, дружина

«начьяхуть роптати на князь глаголюще: «зло есть нашим головам: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не серебряными». Се слышав Володимерь повеле исковати лжиць среб-

³² Див.: Памятники русского права: Вып. 1. Памятники права Киевского государства X–XII вв. — М., 1952. — С. 80.

³³ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 127.

рени ясти дружинѣ, рече сице яко: «сребромь и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отець мой доискася дружиною злата и сребра». Бѣ бо Володимерь любя дружину»³⁴.

Слід зауважити, що обдарування князем Володимиром богатирів під час бенкетування на княжому дворі є усталеним мотивом і героїчного билинного епосу³⁵. В архаїчному суспільстві багатство само по собі не мало утилітарного значення, а було знаряддям соціального престижу. Внутрішній зміст інституту *дарування* в ранньосередньовічних спільнотах був наповнений соціальним динамізмом, релігійними, магічними функціями і уявленнями. Наприклад у скандинавів епохи вікінгів, «складається погляд на золото і срібло як на такий вид багатства, в якому матеріалізуються щастя і добробут людини і його сім'ї, роду. Той, хто накопичив багато цінних металів, за їх уявленнями, придбав засіб збереження і примноження успіху і щастя. При цьому золото і срібло самі по собі, безвідносно до того, у чиїх руках вони знаходяться, не містять цих благ: вони стають співпричетними властивостями людини, яка ними володіє, ніби «вбирають» добробут їх володаря і його предків і утримують у собі ці риси. Тому-то сподвижники і дружинники знатних людей і вождів домогалися від них дарів — золотих гривень, наручних і наших браслетів, мечів, сподіваючись отримати таким шляхом частинку успіху і щастя, що на них були «багаті» зверхники»³⁶.

Таку ж соціальну функцію відіграло багатство у середньовічній Русі. Вона полягала в набуванні і підвищенні особистого престижу шляхом передачі свого майна іншим людям. При цьому тоді «для людини цінність мала не сама річ, а та людина, яка нею володіла, і акт передачі її новому господареві, як такої. Разом із дарувальним предметом до нього пере-

³⁴ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 126.

³⁵ Див.: *Липец Р. С.* Эпос и Древняя Русь. — М., 1969 — С. 239–248.

³⁶ *Гуревич А. Я.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — М., 1970. — С. 72–73; Про це ширше див.: *Гуревич А. Я.* Дары. Обмен дарами // *Словарь средневековой культуры*. — М., 2003. — С. 129–134.

ходила частина успіху, багатства дарувальника («с-частьє»!). Одночасно встановлювалися відносини особистої залежності того, хто отримував подарунок, від того, хто його зробив»³⁷. В архаїчних спільнотах матеріальне і моральне життя функціонували, як показав М. Мосс, «в бескорыстной и в тоже время обязательной форме. Более того, эта обязательность выражается мифологическим, воображаемым или, если угодно, символическим и коллективным способом: она принимает форму интереса к обмененным вещам. Последние никогда не отрываются от участников обмена, а создаваемые ими общность и союзы относительно нерасторжимы. В действительности этот символ социальной жизни — постоянство влияния обмениваемых вещей — лишь выражает достаточно прямо способ, которым подгруппы этих сегментированных обществ архаического типа постоянно выстраиваются одна в другую, во всем чувствуя себя в долгу друг перед другом»³⁸.

Князівська дружина була неоднорідною за своїм складом, а розподілялася на дві основні частини. Її верхівка складалася з дружинників, які нерідко служили кільком поколінням князів й, через що, ці бували й старші за віком хлопці називалися «старшою дружиною». З її рядів і постав у IX–X ст. привілейований прошарок служилої аристократії, що став називатися *боярами*³⁹. Саме слово «боярин» («болярин»)

³⁷ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — С. 122.

³⁸ Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии /Пер. с франц. — М., 1996. — С.135.

³⁹ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 54–55; Горский А. А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). — М., 1989. — С. 40–48. Натомість С. В. Завадская доводить, що до початку XII ст. соціальний термін «боярин» не був пов'язаний з означенням представників конкретних суспільних груп (Див.: Завадская С. В. «Болярин» — «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. — М., 1986. — С. 89–94.). Порівн.: Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII в. — СПб., 2003. — С. 148–149.

тюркського походження. У слов'янське середовище його привнесли протоболгари, які так називали вищу категорію сановників, що служили болгарському хану в центральному і місцевому управлінні. Термін «боярин» вперше фіксується, як відомо, у русько-візантійській угоді 911 р. Вона являє собою болгарський переклад із грецької й, відтак стала ланкою в передачі цього терміну з Болгарії на Русь⁴⁰.

Поступово, набувши господарської самостійності бояри відокремлюються від решти дружини і живуть по своїх дворах. Натомість «молодша» дружина перебувала при дворі князя. З молодшої дружини вибирались особисті слуги князя, його охоронці, а також призначалися дрібні урядові особи⁴¹. В IX–X ст. ще не склалася, сказати б, їх відомча спеціалізація.

Крім дружини до складу найближчого оточення князя Володимира належали ще й, згадувані у літописних джерелах «старейшины» і «старцы градские». Ймовірно, ці поняття були тотожними. На думку В. М. Мавродіна та І. Я. Фроянова «старцы градские» — суспільний інститут, що постав із надр родового ладу. Вони убачають у ньому племінну знать, «яка займалася цивільними справами, чим вона і відрізнялася від князів і їх бояр, що профілюються перш за все у військовій області. Найменування «градские» вони отримали тому, що перебували, як і слід було чекати від від племінної знаті, у «градах» — племінних центрах⁴². Очевидно, термін «старцы градские» є літературного походження⁴³, за яким ховається реальна сутність цієї гаданої інституції.

⁴⁰ Ловмянський Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — С. 96.

⁴¹ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — С. 54.

⁴² Мавродин В. В., Фроянов И. Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 32.

⁴³ Див.: Строев В. Н. К вопросу о «старцах градских» русской летописи // Известия ОРЯС, 1919. — Т. XXIII, Кн. 1. — С. 64; Завадская С. В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — С. 101–103.

Оці помічники і радники князя й утворювали державний, сказати б, апарат управління в Київській Русі. Історики минулого доводили, що вже в епоху Володимира при князі сформувалася особлива установа, яку вони називали боярською чи князівською *думою*. В. О. Ключевський вважав, що в X ст. до складу цієї думи — *постійної ради князя* у справах воєнного й земського управління входили бояри, єпископи і згадувані вже старці градські, що репрезентували військово-торговельну аристократію⁴⁴. В. І. Сергеевич під *думою* розумів не інституцію, а сам акт *думання*, дію ради князя з людьми. На думку вченого, «нашій старовині була геть чужою принципова відмінність органів державного управління від органів управління приватними справами князя. Хто входив до складу княжого двору, той тому вже вважався придатним і для відправлення публічних функцій. Призначені до публічних посад, чини двору утримували за собою ті позиції, які належали їм у приватному господарстві князя»⁴⁵.

Натомість М. С. Грушевський, який піддав гострій критиці цю точку зору стверджував: «дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елемент княжої управи, і нарада велася не з тим кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важніших княжих планах»⁴⁶.

Заперечуючи існування в Київській Русі існування боярської думи як особливої установи, С. В. Юшков наголошував на тому, що «князеві, що постійно радився з дружиною, не було

⁴⁴ Ключевский В. О. Боярская дума в Древней Руси. — Пг., 1919. — С. 13–28. Порівн.: Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — К., 1900. — С. 45–52. Довнар-Запольский М. В. Князь, его Дума и администрация // Русская история в очерках и статьях. — S.L., S.A. — Т. 1. — С. 258–262.

⁴⁵ Сергеевич В. Русские юридические древности. — СПб., 1900. — Т. 1. — С. 387.

⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 3. — К., 1993. — С. 228.

ніякої рації створювати якусь особливу надбудову, якусь особливу установу, куди однаково повинна була ввійти верхівка дружини. Та й не було інших феодальних груп, які могли б протистояти дружинній організації і вимагати створення установи, що мала враховувати ці інтереси. Коли з'являються ці нові елементи, їх притягають до нарад поруч з дружиною»⁴⁷. Ця точка зору була підтримана й розвинена сучасною наукою. Зокрема, А. А. Горський, на основі комплексного аналізу свідчень писемних джерел про князівську раду, дійшов висновку, згідно якого, «Рада при князі в Київській Русі Х–ХІІ ст. не була установою з якоюсь чіткою організаційною структурою — вона являє собою, як правило, нараду князя зі своїм найближчим оточенням, верхівкою дружини. Очевидно, висхідним пунктом еволюції ради була нарада князя зі всіма своїми дружинниками. Можливо, що в Х ст. її дорадчий склад був достатньо широким. Але в ранньофеодальному суспільстві, з кількісним зростанням служилого прошарку та з посиленням князівської влади рада стала нарадою вузького складу дружинної верхівки... Така рада переважно була в ХІІ і ХІІІ ст.»⁴⁸.

Основним нервом або вузлом міцності політичної системи та володарювання на Русі в цей час був Володимирів князів двір. Він став своєрідним «робочим», або сказати б *Присутственным місцем* київських нобілів кінця Х — першої чверті ХІ ст., центром консолідації давньоруської спільноти. Як сповіщає *«Повість временних літ»* під 996 р. Володимир, «оустави на дворѣ въ гридьницѣ пирь творити и приходити боляром, и гридемь, и съцьским, и десяцьским, и нарочитымъ мужем при князи, и безъ князя»⁴⁹. Княжі достойники з'являлися «по вся неделя» до Володимирів двору не

⁴⁷ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — С. 244.

⁴⁸ Горский А. А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). — С. 63.

⁴⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 126.

тільки і не стільки для того щоб смачно попоїсти та повеселитися. Ще М. С. Грушевський звернув увагу на те, що ці Володимирові «пировання» мали трохи глибший зміст. На цих трапезах, зауважував вчений, «стрічалися репрезентанти суспільності з дружинними й церковними, тут зміцнялися відносини сих елементів та загладжувався антагонізм їх, що відчувався, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна вказати його наочно. В такім разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на «рять многу» не були викинені марно із політичного погляду»⁵⁰. Учти та свята, як і обмін дарунками в будь якому архаїчному суспільстві, за спостереженнями А. Я. Гуревича, є «невід'ємною і дуже важливою складовою системи суспільної комунікації, засобів соціального спілкування. Усі ці акти мали підкреслено, демонстративно формальний характер, регламентуючи поведінку людини в суспільстві. За посередництва цих актів затверджувалася і в наочній формі реалізувалася соціально-психологічна єдність суспільних колективів»⁵¹. Ось чому, Володимирові учти не носили приватного, за участю тільки найближчого оточення князя, характеру.

Княжий двір Володимира був місцем репрезентації верховної влади, важливим вузлом соціальних міжособистих зв'язків різних прошарків давньоруської спільноти. Як сповіщає *«Повість временних літ»*, Володимир, «повеле всякому нищему и убогому приходити на дворъ княжь и взимати всяку потребу, питье и яденье, и от скотьницъ кунами»⁵². Для простолюду княж-двір Володимира був зоровим образом влади київського князя і сказати б, наочним джерелом інформації та уявлень про її сутність. Велич й урочистість обстановки двору середньовічного володаря

⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 531.

⁵¹ Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — С. 82; *Его же: Пир* // Словарь средневековой культуры. — С. 359–360.

⁵² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 125.

відбиває яскрава замальовка пера болгарського книжника Іоанна Екзарха, який жив і творив при дворі царя Сімеона (893–927 рр.):

«Якоже смердь, и нишь человекъ, и странень пришедь издалеча к преворамъ княжа двора, и видив я дивится и, приступивъ къ вратомъ, чюдится въпрашаа и въноутрь въшедь видить на объ странъ храмы стояща, оукрашены каменіем и дровом истесаны и прочее. Въ дворець въшедь и оузревъ полаты высокы и церкві издобрены без года каменіем, и дровом, и шаром, изьоутрь же мраморомъ и мѣдью, сѣребромъ же и златомъ, таче не сѣвѣдьи чѣсомоу приложити ихъ, нѣсть бо того видѣль на своеи земли, развѣ хызъ льплень и оубогъ. Ти акы погубив си оумъ чюдиться имъ тоу. Но аще ся прилоучитья емоу и князь видѣти сѣдяща въ срачиць бисеромъ покидыанъ, гривноу цатавоу на выи носища, и обручи на роукоу, и поясом вольрьмитомъ поясана, и мечъ златъ при бедрь висящъ; обаполы его боляры стояща въ златыхъ гривнахъ и поясѣхъ, и оброучехъ ти его аще кто въпрашаеть, възвращащяся на свою землю, рекуи: «Что видѣ тамо?» Рече: «Не вѣдь како вы повѣдь того. Свои вы бѣсте очи оумѣль достоинъ чодѣтися тои красоть тако же и азъ не могуоу достоинъ тоя доброты и чина сказати, но самъ каждо васъ очима плотныма вѣдя и оумомъ бесплотнымъ домышляя паче ся можетъ извѣстнѣ чюдитися, свои бо очі никомоу же сълъжетъ»⁵³.

Так само, напевно, вражав уяву сучасників й зовнішній вигляд комплексу пишно оздоблених споруд княжого двору Володимира Святославича.

Особливе, вочевидь привілейоване місце при дворі Володимира посідали священнослужителі, зокрема, згадувані у літописних джерелах «попы царицины» та «попы корсуньски». Їм належала визначальна роль у справі християнізації Русі, церковного будівництва і просвітництва. Вони були го-

⁵³ Шестоднев Иоанна экзарха. Ранняя русская редакция /изд. Г. С. Баранкова. — М., 1998. — Л. 207а–208а.

ловними порадиниками Володимира у питаннях впровадження норм християнської моралі, пристосування до місцевих умов основних елементів візантійського церковного права та поширення культурних надбань.

Володимирове володарювання було виразно орієнтоване на візантійські зразки. «Володимир, будуючи руську державу, — зауважував М. С. Грушевський, — забажав для цієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цісаря, захотів приодягнутись ареолою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цісарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором в'язалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній»⁵⁴. Візантійська принцеса, або «цесариця» Анна, як називають багрянородну дружину князя Володимира давньоруські літописи, потрапивши до Києва не вдовольнилася становищем рядової *архонтиси*, а домагалася підійняти статус свого чоловіка до рівного їй достоїнства й увінчати його голову царською короною⁵⁵.

Уявляється малоюморіним, що Володимирі Святославичу, єдиною нагородою за надані візантійському імператору Василію II військову допомогу, була лише рука принцеси Анни. Більшість істориків минулого і сьогодення схилиються до думки про те, що родинне споріднення хрестителя Русі з імператорським двором було обов'язково пов'язано із даруванням йому високого візантійського придворного титулу та відповідних інсигній, зокрема, корони цесаря, якою він ко-

⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1. К., 1991. — С. 507.

⁵⁵ Поннэ А. Святые венценосцы (Как возник культ Бориса и Глеба) // «Родина»: Российский исторический иллюстрированный журнал. — М., 2002, № 11–12. — С. 93; Поннэ А. В. «А от болгарыне Борис и Глеб» // От древней Руси к России нового времени /Сб. статей к 70-летию А. Л. Хорошкевич. — М., 2003 — С. 72–76; Поннэ А. В. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы РАН, 2003. — Т. 54. — С. 304–336.

ронувався⁵⁶. Дослідниками давно помічено, що на карбованих Володимиром золотих і срібних монетах зображення князя відбиває його реальні портретні риси⁵⁷. Відзначаючи такі оригінальні риси обличчя князя як грізно насуплені брови, великий м'ясистий ніс, довгі вуса та голене енергійне підборіддя, М. П. Сотникова дійшла висновку про те, що це зображення є *найдавнішим руським портретом X ст.*⁵⁸. На відомих автентичних іконографічних зображеннях великий київський князь представлений з тими ж атрибутами імператорського убрання, які зафіксовані на візантійських монетах з візантійською імператорською короною на голові. Володимир також вдягнутий у плащ (корзно) з шитим на ньому золотом широким галуном, застебнутим біля правого плеча масивною підковоподібною, коштовною фібулою. Його голову вінчає дорогоцінний вінець або корона, прикрашена смарагдовими та іншими коштовними каміннями. Саме у такому вигляді, з хрестом у правиці зображено Володимира на карбованих ним золотих і срібних монетах⁵⁹. Карбовані Володимиром монети відігравали передусім конститууючу функцію. Через їхнє посередництво відбувалася легітимація великокнязівської влади і пропагандистське прославлення Володимира і його влади, осередям якої був Київ: «Воло-

⁵⁶ *Попов К.* Чин священного коронування (Исторический очерк образования чина). Ч. 2. Чин коронування на Руси // Богословский вестник. — Сергиев Посад, 1896. Май. — С. 179–182; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 509; *Левченко М. В.* Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // Визант. временник, 1953. — Т. 7. — С. 212.

⁵⁷ *Толстой И. И.* Древнейшие русские монеты X–XI вв. — СПб., 1893. — С. 16–17.

⁵⁸ *Сотникова М. П.* Сребреники киевского клада 1876 г. // Нумизматика и сфрагистика, 1968. — № 3. — С. 119; *Ее же:* Древнейшие русские монеты X–XI вв.: Каталог и исследование. — М., 1995. — С. 174.

⁵⁹ Див.: *Сотникова М.П., Спаский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X — XI вв. — Л., 1983. — С. 115–139. — № 1–51.

димер на столѣ, а се его сребро». Отже Київ-град, як *locus regalis* рівнозначний трону. Володар тронує і держить владу в тому місці, де почалася державна спільнота⁶⁰. Иконографічні зображення атрибутів влади великого князя були не безтямним наслідуванням візантійських зразків, а виявом самосвідомості новонародженої християнської спільноти.

Завдяки родинному спорідненню із візантійським правлячим домом, та амбітним замислам принцеси Анни київський князь отримав від своїх вінценосних шуринів з-поміж інших предметів імператорських регалій, гадаю, не тільки корону та імператорський плащ-мантію, але також і трон. Володимирів престол вперше згадується у літописних джерелах під 1015 р. Під час сум'яття, сприченого смертю Володимира Святославича, княжа дружина, як свідчить «*Повість временних літ*», звернулася до його сина Бориса з такими словами: «се дружина оу тебе отня и вои, поиди сяди Кыеве, на столе отни»⁶¹. Сповідуючи про утвердження в 1016 р. Ярослава Мудрого у Києві, «*Новгородський перший літопис*» стверджує, що той, «седе на столе отца своего Володимира»⁶². Літописні джерела не містять прямих даних про те, де в часи правління Володимира Святославича знаходився князівський престол. А. Поппе вмотивовано доводить, що він містився у Десятинній церкві, яка була осередком не тільки церковно-релігійного життя, але ще й місцем проведення офіційних церемоній світського характеру. Для останніх, очевидно, у соборі була збудована сходова вежа, по якій Володимир разом зі своїм найближчим оточенням піднімався на хори. Поблизу цієї вежі і хрещальні

⁶⁰ Banaszkiwicz Jacek. Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka. — Wrocław, 1998. — S. 303 — 304 .

⁶¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 132.

⁶² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и спредисл. А. Н. Насонова. — М.;Л., 1950. — С. 175. Порівн.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 142.

містився вихід на західну частину галереї, через що вона була у цьому місці незвично розширена і ускладнена⁶³. Тут, гадаю, і містився великокнязівський престол хрестителя Русі.

Будучи зятем візантійських василевсів, Володимир був вправі претендувати на царський титул. Не випадково ж, мабуть, арабські письменники Ях'я Антіохійський, Абу-Шоджа й Ібн ал-Атир називають його «царем» — так само, як і візантійського імператора⁶⁴. До цього слід додати, що й саксонський хроніст початку XI ст. Тітмар Мерзебурзький іменує Володимира титулом гех — «король»⁶⁵. У Хроніці Тітмара, цей титул прикладається до англійських королів, а також до угорського короля Іштвана (Стефана) та скандинавських конунгів об'єднаної Данії. Все це засвідчує, що одним із важливих наслідків трансформації укладу життя давньоруської спільноти, які сталися за правління князя-християнина Володимира Святославича було остаточне закріплення принципу єдиновладдя як нормативної основи політичної системи Київської Русі.

2.3. Династично-політична криза 1015–1036 рр.

Останні роки життя Володимира Святославича були потьмарені загостренням стосунків із сином Ярославом, який княжив тоді у Новгороді. Він відмовив батькові у виплаті щорічного «уроку», що становив дві тисячі гривень й був суттєвим джерелом поповнення державної скарбниці. Як сповіщає «*Повість временних літ*» під 1014 р., це викликало

⁶³ Раннопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. — С. 7.

⁶⁴ Див.: Карнов А. Владимир Святой. — М., 1997. — С. 288–289.

⁶⁵ Thietmar von Merseburg: Chronik — L. VIII. Порівн.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия (IX — первая половина XII в.) /Сост. М.Б. Свердлов — С. 61 — 62, 66–67.

неабияке роздратування Володимира, який вже було збирався послати до Новгороду військо, аби провчити сина, однак цьому походу зашкодила хвороба великого князя:

«Ярославу же сущю Новѣгородѣ и урокомъ дающе Киеву двѣ тысячѣ гривнѣ от года до года..., а Ярославъ сего не даяше к Киеву отцю своему. И рече Володимир: «Требите путь и мостити мость». Хотяшеть бо на Ярослава ити на сына своего, но разболѣся»⁶⁶.

Настраханий батьковою погрозою, Ярослав послав за море найняти варягів щоб з їхньою допомогою протистояти київському війську.

Заворохобився й Володимирів пасерб Святополк, що сидів на князівському столі у Турові. Близько 1014 р. за підозрою у змові його разом з дружиною — донькою польського короля Болеслава Хороброго було заарештовано⁶⁷. Подружжя, очевидно, запроторили до однієї із київських в'язниць. Тим часом, 15 липня 1015 р. у княжому селі Берестові, неподалік від Києва помер Володимир Святославич. Його кончина загострила болісне питання успадкування влади. Принципово новий рівень самосвідомості державної влади противився ідеї механічного її дроблення. Як зауважує О. В. Назаренко, «політичний престиж та ідеальний статут молоді держави не могли бути розподілені між учасниками *corpus fratrum*, вони могли бути лише успадковані від володаря до володаря». Інститутом, покликаним забезпечити успадкування верховної влади повинна була стати десігнація. Розглядаючи свідоцтва писемних джерел про десігнацію Володимиром Святославичем — першої дитини, що народилася у християнському шлюбі дослідник наводить досить яскраву типологічну паралель: десігнацію польським королем Болеславом I (992–1025) одного із своїх молодших синів, Мешка II в обхід старшого

⁶⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 130.

⁶⁷ Латиноязычные источники по истории Древней Руси /Сост., перевод и комментарии М.Б. Свердлова. — С. 62, 82–83.

Беспріма. Дії Володимира і Болеслава були свідомою реформою державної влади⁶⁸. Проте вони випереджали реальні можливості тогочасного суспільства, через що така радикальна зміна традиційного порядку призвела до розбрату.

Спільники Святополка спочатку приховали звістку про смерть Володимира. Поночі вони, розібравши межі князівськими покоями поміст, дістали його тіло й, «обертвшє в коверь и оужи съвесиша на землю, възложьше и на сани везьше поставиша и въ святеи Богородици, юже бе создал самь. Се же оувеведевшє людье бе-щисла снидошася и плакашася по немь»⁶⁹.

Не гаючи часу Святополк заходився шукати підтримки і визнання киян. Схиляючи їхні симпатії на свій бік він, «съзва Кьяяны и нача даяти имь именьє. Они же приимаху и не бѣ сердце ихъ с нимь яко братья ихъ беша с Борисомь»⁷⁰. Київська дружина, яка перебувала з Борисом у військовому поході запропонувала йому допомогу в оволодінні Києвом: «реша ему дружина отня: «се дружина оу тебе отья и вои, поиди сяди Кыеве». Проте Борис відмовився від спроби силою утвердитися на батьківському столі і зголосився визнати Святополка великим київським князем, мовивши: «не буди мне възняти руку на брата своего старейшаго, аще и отець ми оумре то съ ми буди въ отца место». И се слышавше вои разидошася от него»⁷¹.

Хоч Борис і відмовився від своїх прав на великокнязівський престол, об'єктивно він, як й інші Володимирові сини, становив загрозу єдиновладдю Святополка. Останній, згідно літописної нарації, звелів своїм підручним знищити Бориса.

⁶⁸ Назаренко А.В. Порядок престолонаследия на Руси X–XII вв.: наследственные разделы, сеньорат и попытки десигнации (типологические наблюдения) // Из истории русской культуры. Т. I. (Древняя Русь). — М., 2000. — С. 511–513.

⁶⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 130.

⁷⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 132.

⁷¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 132.

Невдовзі, такої ж самої участі зазнав Гліб і Святослав Володимировичі. Тим часом, про події, що сталися у Києві по смерті Володимира дізнався в далекому Новгороді Ярослав й відразу ж став на прою зі Святополком та його могутнім покровителем — польським королем Болеславом Хоробрим. Ця боротьба тривала довгих чотири роки і закінчилася перемогою Ярослава. Як сповіщає «*Повість временних літ*» під 1019 р., «Ярославъ же седе Кыеве оутерь пота с дружиною своєю, показавъ побѣду и трудъ великъ»⁷².

Однак серйозну загрозу для нього становив його брат Мстислав, князь Тмутараканський, який теж ласився на Київ. Та кияни не відкрили йому міські брами, відмовившись визнати його київським князем і Мстиславу довелося сісти на князівський стіл у сусідньому Чернігові. Тим часом, Ярослав найняв варягів і виступив із Новгорода в похід на брата. Та у бойовищі, яке зав'язалося між їхніми військами поблизу Листвина на Чернігівщині він зазнав поразки і змушений був повернутися до Новгорода. Хоч Мстислав і визнав право старшого брата на великокнязівський стіл, великодушно йому мовивши: «Сяди в своємь Києвь: ты еси старейший брат, а мне буди си сторона» та Ярослав, однак, не наважився сісти у Києві. Посадовивши у ньому своїх *мужів* він повернувся до безпечного йому Новгорода. У 1026 р. брати уклали мирну угоду, розподіливши сфери свого впливу і влади по Дніпру:

«Ярославъ совокупи воя многы и приде Кыеву и створи миръ с братом своим Мьстиславомъ у Городьця. И раздѣлиста по Днѣпръ Рускую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мьстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбьствѣ и уста уособица и мятежь и бысть тишина велика в земли»⁷³.

Поділ Русі 1026 р. по Дніпру залишив помітний слід в суспільно-політичній свідомості тогочасної еліти. Обгрунтовуючи право на володіння спадщиною своїх батьків і дідів,

⁷² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 146.

⁷³ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. — 1. Стб. 149.

князівські клани зберегли пам'ять про той прецедент. Наприклад, восени 1195 р.,

«сослався Рюрикъ (Ростиславич — В. Р.) со Всеволодомъ сватомъ своимъ и с братомъ своимъ Давидомъ, послаша мужи своя ко Ярославу и ко всемъ Олговичемъ, рекше ему: «целоуи к намъ крестъ со всею своею братью како вы не искати отчины нашея Кыева и Смоленьска под нами и под нашими детми и подо всемъ нашимъ Володимеримъ племенемъ, како разделил дедъ нашъ Ярославъ по Дънепръ, а Кыевъ вы не надобе»⁷⁴.

Поділ 1026 р. по Дніпру зберігся не тільки в родовій пам'яті Рюриковичів. То був детонатор нестабільності, що провокував різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Хоч політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжу киево-руські часи не сталося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра.

Хоча літописні джерела й свідчать про те, що брати жили у мирі *братолюбстві* до самої смерті Мстислава, що наспостигла його у 1036 р., не думаю, що Ярослав почувався себе комфортно, спостерігаючи із київських високостей над бурхливою діяльністю Мстислава, який доклав неабияких зусиль аби перетворити Чернігів на місто гідне статусу столиці половини Русі. Тільки поховавши брата у ще недобудованому ним за життя чернігівському соборі св. Спаса Ярослав міг спокійно зітхнути й без проблем успадкувати його володіння, адже єдиний, здається, син Мстислава на ймення Євстафій помер ще 1033 р. Отож, коли зійшов з життя і Мстистислав Чернігівський стіл того ж року було ліквідовано: «переея власть его всю Ярослав и бысть самовластець Русьстѣи земли»⁷⁵.

⁷⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. —Т. 2.— Стб. 688.

⁷⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. —Т. 1. — Стб. 150.

Розділ 3

СТРУКТУРА І ХАРАКТЕР ВЕРХОВНОЇ ВЛАДИ НА РУСІ У СЕРЕДИНІ XI–XIII ст.

3.1. Жага влади: тріумф Ярослава Мудрого

Термін «самовластець», яким літописець представляє Ярослава як суверена є візантійською калькою, так само як і запозичений із візантійської практики увесь спектр харизматичних епітетів влади.

Щойно ставши єдиновладним володарем Русі, Ярослав посадовив на новгородське княжіння свого сина Володимира, а на тамтешню єпископську кафедру — святиителя Луку Жидяту. У свого брата Судислава, єдиного з уцілілих синів Володимира він відібрав Псковщину й запроторив до в'язниці, з якої його випустять тільки після смерті самовладця князі Ярославичі. Ізяслав Ярославич дістав у володіння Турово-Пінщину, Святослав став княжити на Волині, а наймолодшого Всеволода київський князь з надмірної любові тримав коло себе. Одна тільки Полоцька земля залишалася не підвладною київському правителю. Єдиновладні амбіції Ярослава символічно маркують засновавані ним на далеких рубежах Русі міста, що носили його імена — Ярослав у верхів'ях Волги, Юр'їв в землі чуді (сучасний Тарту) та Юр'їв на південному степовому кордоні в Пороссі.

Правління Ярослава ґрунтувалося на відновленій ним політичній практиці Володимирового володарювання. Політична система Київської держави й далі, мовлячи словами М. С. Грушевського, «опиралася на династичній основі, тепер відсвіжений, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава.

Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували локальні елементи, далі розтекалася по цілій Руській державі, в'язучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичаєве право, а змагання коло дальшого розширення нової релігії та візантійської культури зміцняли заложені Володимиром культурні зв'язки»¹.

В період двовладдя братів Володимировичів авторитет Києва як головного політичного центру Русі дещо занепав. Либонь саме цим пояснюються причини грандіозного будівництва, яке розгорнув у Києві Ярослав. Як сповіщає «*Повість временних літ*» під 1037 р.:

«Заложи Ярославъ городъ великий, оу негоже града суть Златая врата; заложи же и церковъ святая Софья, митрополью, и посемь церковъ на Золотыхъ воротѣхъ святыя Богородица Благовещенье, посемь святого Георгия манастырь и святая Ирины»².

Відтак, стараннями цього великого будівничого Київ знову утверджується у статусі політичної і духовної столиці Русі. Столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням з візантійського ідейного арсеналу (термін «столиця» у давньоруській мові не зафіксований). Характерною у цьому відношенні є, зазначене О. В. Назаренком³ у *Службі* на освячення церкви святого Георгія у Києві (середина XI ст.) найменування Києва митрополитом Іларіоном «першопрестольним матери градом».

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2: XI–XIII вік. — С. 37–38.

² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 151.

³ Див.: Назаренко А. В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее Новое время (XI–XVIII вв.): Тезисы докладов научной конференции (Москва, 3–5 декабря 1996 г.) — М., 1996. — С. 70–71.

Отже, Ярославу вдалося вивищити статус Києва ідеологічно, як рівночасного Царгороду міста.

Так само київський князь домагався надати своїй владі царського ореолу. Про це свідчить графіті Софійського собору, де Ярослава названо царем: «В 6562 (1054 р. — *В. Р.*) місяця феввари 20 усьпене царя нашего»⁴. Царська титулатура вживається у літописних джерелах й по відношенню до великих князів Владимиро-Суздальської землі в XII ст. та Галицько-Волинської Русі. Проте, як показав В. А. Водов, застосування царського титулу стосовно давньоруских князів носило спорадичний характер. Здебільшого він вживався з використанням візантійських зразків красномовства для підкреслення політичного престижу, прославлення того чи іншого князя⁵. Відсутність скільки-небудь помітних претензій на титул «царя» в домонгольській Русі, очевидно, було пов'язано з особливостями політичної структури Русі кінця XI — середини XII ст.: «У цей період всі східнослов'янські землі знаходилися під владою князівського роду Рюриковичів: верховним правителем являвся той, хто вважався *«старійшим»* в роді і посідав київський стіл. Звідси — певна індиферентність до титулатури: не вживався в цей час послідовно і титул *«великий князь»* — він починає застосовуватися з кінця XII ст., коли відокремлення самостійних князівств й розпад князівського роду на окремі гілки створили ситуацію, за якої став бути потрібним титул для підкреслення політичного верховенства. Відповідно й титул *«цар»*, що потрапив на Русь саме в період відносно байду-

⁴ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской. — К., 1966. — С. 39–41.

⁵ *Vodoff V.* Remarques sur le valeur du terme «tsar» appliqué aux princes russes avant le milieu du XV e siecle //Oxford Slavonic Papers. New Series. — Oxford, 1978. — Vol. XI. — P. 16–20; *Idem:* La titulature des princes russes du Xe au debut du XIIe siecle et les relations exterieures de la Russie Kievienne // Revue des Etudes Slaves, 1983, I. — P. 139–150.

жого відношення Рюриковичів до титулатури, титулом не став, а використовувався як своєрідне позначення князя «*високим стилем*»⁶.

Респектабельності володарюванню Ярослава Мудрого надавали монети власного карбування. На випущених ним в обіг срібних монетах з написом «Ярославле сребро» разом з вольовим ликом самого князя міститься зображення св. Георгія — його небесного покровителя. У Візантії Георгія вшановували і як великомученика і як святого воїна. У цій ролі він виступав покровителем візантійського імператора і його війська: перенісши на свої срібники і печатки образ св. Георгія Ярослав задекларував свою рівність з візантійським імператором⁷. Можливо цій же меті відповідало встановлення в центральному нефі Софії Київської шиферної плити з вирізьбленим за візантійським зразком зображенням геральдичного орла, яке С. О. Висоцький вважав гербом Київської Русі часів Ярослава Мудрого⁸. Войовничо підняті до гори орлині крила покликані були символізувати міць та силу влади Ярослава. Орел — царський птах і символізує вищу владу, мудрість чи навіть геніальність, героїзм і стан зверхності. «Цар птахів» — це символ соціального і духовного підйому, зв'язку з небом, яке забезпечує його максимальною владою і зберігає на цьому рівні⁹.

⁶ Горский А. А. Представление о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI века) // Царь и царство в русском общественном сознании (= Мировосприятие и самосознание русского общества. — Вып. 2). — М., 1999. — С. 18. Порівн.: *Dimnik Martin*. The title «grand prince» in Kievan Rus' // *Mediaeval Studies*. — Toronto, 2004. — Vol. 66. — P. 253–312.

⁷ Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1960. — С. 51.

⁸ Див.: *Висоцький С. О.* Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // *Старожитності Русі-України* /зб. наукових праць. — К., 1994. — С. 115–119.

⁹ *Ковачев А. Н.* Символы власти и их интерпретация в различных культурах // *Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. /Сост. и отв. Ред. В. В. Бочаров. Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе.* — СПб., 2006. — С. 260.

Оскільки головним осередням церковно-релігійного життя й місцем єднання священства і царства у другій третині XI ст. став Софійський собор до нього, як того слід було очікувати було перенесено з Володимирівської Десятинної церкви великокнязівський престол¹⁰. Останній не раз згадується у літописах у контексті урочистого в'їзду князя до міста та наступних відвідин ним київського кафедралу для поклоніння св. Богородиці та іншим святым. Характерним у цьому відношенні є повідомлення *Київського літопису* під 1146 р. про вокняжіння у Києві Ізяслава Мстиславича:

«...с великою славою и честию вѣхъ (Ізяслав — В. Р.) в Києвъ, и выидоша противу ему множество народа, игумени съ черноризьци и попове всего города Киева в ризахъ, и приѣхъ къ святой Софьи, и поклонися святой Богородици, и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего»¹¹.

Коли 1150 р. після втечі з Києва Юрія Долгорукого, князівський стіл зайняв його брат В'ячеслав Володимирович, однак кияни не хотіли прийняти його, «рекоша Ізяславу: «Ты нашъ князь! Поѣди же къ святой Софьи, сяди на столѣ отца своего и дѣда своего»»¹². Після смерті Святослава Всеволодовича у 1194 р. та його поховання у Кирилівському монастирі,

«поѣхъ Рюрикъ Кыевоу. Изидоша противу емоу со кресты митрополить, игоумени вси, и Кияни вси от мала и до велика с радостью великою. Рюрикъ же вшедь во святоую Софью и поклонився святому Спасу и святѣи Богородицѣ и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего славою и съ честию великою»¹³.

¹⁰ Poppe A. *The Rise of Christian Russia*. — London, 1982. — P. 350–352; *Idem: The Entronement of the Prince in Kievan Rus' // The 17-th International Byzantine Congress. Abstracts and schort papers*. — Washington, 1986. — P. 272–274.

¹¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 327.

¹² Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 397.

¹³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 681.

Раніше мені здавалося, що літописне дієслово «сѣде», не може бути витлумачено реалістично: у буквальному прочитанні *сісти на трон*¹⁴. Так само і К. Гвозденко, у своїй нещодавно опублікованій статті, присвяченій церемонії сходження князів на престол у домонгольській Русі не убачає підстав говорити про наявність в храмі св. Софії конкретного князівського престолу. На її думку, літописні згадки про те, що князь «*седее на столе*» після повідомлення про відвідини ним Софійського собору не свідчать, що саме в храмі відбувалось посадовлення на якийсь трон: «Слова «*седее на столе*» скорее относятся ко всей церемонии в целом, завершающим элементом которой было занятие княжеского двора. Можно допустить, что в церкви с середины XII в. совершалось провозглашение претендента на власть князем»¹⁵. Визнаючи, що схвалення і акламація були суттєвим елементом давньоруської церемонії інтронізації, дослідниця при цьому заперечує будь-яку її схожість з обрядом коронації візантійських імператорів.

Цей церемоніал досить детально описано Константаном Багрянородним. Вбравшись у мутаторії храму св. Софії у святковий «царський» одяг, імператор тримаючи у руках запалені свічки разом з патріархом піднімався на амвон. На цьому підвищенні, що здіймалося перед середньою частиною іконостаса, патріарх читав молитву над імператорською хламидою, після чого її одягали на імператора. Затим, патріарх виголошував молитву і над імператорською короною й власноруч, при вигуках народу: «*Слава у вишніх Богу і на землі*

¹⁴ Ричка В. М. «Київ — Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). — К., 2005. — С. 125.

¹⁵ Гвозденко К. Княжеская интронизация в Древней Руси: особенности обряда и проблема византийского влияния // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів — Шестовиця, 20–23 липня 2006 р.). — Чернігів, 2006. — С. 52–53.

мир!»), покладав її на імператора. Потому, сидячи на троні з короною на голові імператор приймав поклоніння вищих візантійських сановників¹⁶. Беручи до уваги характерну для середньовічної практики *imitatio imperio* й ментальний контекст епохи з її прагненнями до матеріалізації духовних символів можна підозрювати, що великокнязівський «стіл», або престол був матеріальним предметом давньоруського політичного побуту, зримим символом великокнязівської влади. Попри полісемантичний зміст поняття «княжий престол» («стіл») воно мало добре розпізнавану символічну й знакову, для середньовічних слов'янських монархій цінність¹⁷.

На середньовічному Заході трон, що метафористично визначався як *solium regni* («трон королівства») розміщувався в особливому, зазвичай, сакральному місці, як наприклад кам'яний трон Карла Великого в придворній капелі в Ахені, імперський трон в Госларі і трон Едуарда Ісповідника в Вестмінстері¹⁸. Тронним місцем київських князів від середини XI ст., на мою думку, слугували, прикрашені мозаїками і фресками так звані периферичні приміщення Софійського собору, на винятково великі розміри яких та притаманні їм «світськокнязівські функції» вказував А. М. Грабар¹⁹. Змальовуючи процедуру посідання великокнязівського столу давньоруські літописці, либонь, не випадково звертають увагу на значимість урочистого входу князя до храму св. Софії. Зазвичай, кня-

¹⁶ Острогорский Г. А. Эволюция византийского обряда коронования // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: искусство и культура /Сб. статей в честь В. Н. Лазарева. — М., 1973. — С. 55–56.

¹⁷ Див.: Banaszkiwicz J. Boleslaw i Predslawa (Uwagi o uroczystosci stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa) // Kwartalnik Historyczny, 1990. — № 3–4. — S. 12–14.

¹⁸ Бак Я. Инсигнии // Словарь средневековой культуры. — М., 2003. — С. 194.

¹⁹ Див.: Грабар А. Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. — М.; Л., 1962. — Т. XVIII. — С. 247.

зівська процесія знадвору піднімалася по вежових сходах, оздоблених мозаїчним орнаментом на внутрішні галереї собору. Стіни веж були рясно прикрашені фресками світського жанру. Визначальними сюжетами цієї грандіозної композиції були, як показав С. О. Висоцький, типи тріумфальної імператорської іконографії: зображення константинопольського іподрому, сцена прийому візантійського імператора, а також цикл фресок на тему полювань і ловів²⁰. За спостереженнями дослідника, фресковий живопис веж Софійського собору був продовженням традицій розписів великокнязівських хоромів. Вежовими сходами князівська процесія урочисто сходила на хори храму, які як і в Константинополі використовувалися для проведення урочистих церемоній особливо важливої державно-політичної ваги, зокрема, тріумфального *сходження*, у буквальному розумінні слова, на трон (престол).

Ці приміщення були багато декоровані зооморфними зображеннями, що породжували смислові асоціації з біблійним образом трону царя Соломона. Престол останнього був виготовлений із слонової кістки, обкладений чистим золотом: *«І зробив цар великого трона зо слонової кістки, і покрив його щирим золотом. У трона було шість ступенів; а голова в трона кругляста позад його та поруччя з того боку при місці сидіння, та два леви, що стояли на поруччях. І дванадцять левів стояли там на шости ступенях із того й з того боку. По всіх царствах не було так зробленого!»* (1 Цар, 10: 18–20). Цей опис престолу Соломона на багато віків визначило як символічний, так і формально-образний ряд подібних споруджень особливо на Сході й, зокрема, у Візантії, де престол візантійського імператора називався «візантійським тронем Соломона»²¹.

²⁰ Висоцький С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. — К., 1989. — С. 125–164.

²¹ Бочаров Г. Н. Царское место Ивана Грозного в московском Успенском соборе // Памятники русской архитектуры и монументального искусства (Города, Ансамбли, Зодчие). — М., 1985. — С. 43–44.

«Золотим» називає княжий стіл у Києві й «Слово о полку Игоревім». На думку Д. С. Лихачова, у пам'ятках давньоруської писемності терміни «золотавий», «золотий» чи «золотокутий» завжди вживаються у точному значенні: «Термин «золотой» может в равной степени означать и «золоченый», и сделанный из сплошного золота. Княжеский стол в Киеве назван «золотым». Он золотой прежде всего по своему значению, а может быть и потому, что реальный стол в Киеве был золотым или золоченым. Зато стол Галицкий назван «златокованым», сделанным из сплошного золота»²². Схиляюсь до думки, що ця золота насиченість київського престолу була принесена до «Слова» під впливом давньоруського перекладу повісті Флавія «О разорении Иерусалима» та/або аналогічного зображення могутнього царя в біблійних книгах²³.

На мініатюрах грецької *Хроніки* Іоанна Скіліци, які ілюструють обмін посольствами між князем Володимиром Всеволодовичем та візантійським імператором Константаном Мономахом, київський князь постає сидячи на золотому троні, в царському вінці, в червоних чоботях і в золотому жупані²⁴. Однак, як уявляється, це зображення не є натуралістичною замальовкою, а радше художньою метафорою, так само як і рядки «Слова про Ігорів похід», які відбивають прагнення Всеслава Полоцького, сісти на бистрого коня й

²² Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве / Сб. исследований и статей под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 46–47.

²³ Порівн.: Барсов Е. В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. — М., 1887. — Т. 1. — С. 227; Перетц В. Н. «Слово о полку Игореве» и исторические библейные книги // Статьи по славянской филологии и русской словесности / Сб. статей в честь академика А. И. Соболевского. — Л., 1928. — С. 12.

²⁴ Кондаков Н. П. Греческие изображения первых русских князей // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. — 1917. — С. 14–15.

домчатися до Києва, аби діткнутися кінцем списа до *золото-го столу* київського: «клюками подпрься о кони и скочи къ граду Киеву и дотчеса стружіємъ злата стола Кіевскаго»²⁵. Ось чому курйозною видається думка Д. В. Айналова, який під «стружием» розумів князівську регалію типу скіпетра, Всеслав «овладел этой регалией, оперся ею о княжеское сидение и сел на великокняжеском столе, имея ее в руке»²⁶.

Мабуть ми ніколи не довідаємося про те, яку достеменно форму мало тронне крісло київських князів та з якого матеріалу воно було виконане. Сумнівними мені видаються спроби дослідників віднайти йому реальні прототипи на мініатюрах Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису кінця XV ст.²⁷ Іконографія княжого престолу пізнього Радзивіллівського літопису є сумнівним джерелом для реалістичних реконструкцій атрибутики великокнязівської влади досліджуваного періоду. Наприклад, сцена вокняжіння Ярослава Мудрого на київському престолі 1019 р. (л. 83, верх) є відвертим художнім уподібненням мініатюри так званого Тверського списку *Хроніки* Георгія Амартола, що містить зображення набуття влади Ісусом Навіном²⁸. Подібно останньому, Ярослав сидить на престолі, тримаючи у руках заледве витягнутий із піхов меч.

В роки Ярославового правління було вперше складено суддебник, який дістав назву «Руської Правди». Це перше на Русі

²⁵ Ироическая песнь о походе на половцовъ удельнаго князя Новагорода-Северскаго Игоря Святославича, писанная старинным русским языкомъ в исходе XII столетия с преложением на употребляемое ныне наречие. — М., 1800. — С. 35.

²⁶ *Айналов Д. В.* Замечания к тексту Слова о полку Игореве // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом). — М.:Л., 1935.— Т. 2. — С.84–88.

²⁷ *Арциховский М. А.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. — М., 1944. — С. 32.

²⁸ Див.: *Подобедова О. И.* Миниатюры русских исторических рукописей XIII–XVI вв. Очерки. — М., 1965. — С. 71.

законодавче зведення поклало початок розвитку писаного права. Як засвідчує Новгородський перший літопис молодшого літопису, увійшовши вперше до Києва у 1016 р. Ярослав

«седе на столе отца своего Володимира ... нача вои свои делите, старостам по 10 гривенъ, а смердомъ по гривне, а новгородцомъ по по 10 гривенъ всемъ, и отпусти их всех домовъ, и дав им **правду**, и уставъ списавъ, тако рекши им: «по се грамоте ходите, якоже списах вамъ, такоже держите». А се есть Правда Рускаа...»²⁹.

Правда Ярослава регламентувала норми правової поведінки не одних лише новгородців, а охоплювала всю територію Давньоруської держави. Добачаючи у найдавнішій частині Руської Правди риси дружинного права, О. Є. Пресняков слушно наголошував на тому, що «ці норми набувають більш загального значення через те, що новгородці домоглися визнання такого ж князівського захисту як засобу обмежити самоправство дружини у її сутичках з місцевим населенням. Якщо це так, то князівська влада вперше за Ярослава спершу на новгородському ґрунті набуває характеру урядової влади і князь з «начальника дружини» становиться втіленням «земської влади»³⁰. Кодифікаційна діяльність Ярослава була, таким чином, важливою віхою у формуванні політичного суспільства на Русі.

Руська Правда зруйнувала архаїчні родоплемінні правові традиції, зрівнявши в правах рядове населення з представниками князівської дружини³¹. Єдиний закон, гарантом якого став київський князь відповідав єдиновладній формі його правління. Відтепер, права порядкувати, судити і карати остаточно зосередились в руках держави. Місцевим сусідсь-

²⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 175–176.

³⁰ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. — С. 370.

³¹ Див.: Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры. Т. I (Древняя Русь). — М., 2000. — С. 182.

ким общинам було залишено обов'язки ловити і виказувати злочинців, надавати органам князівського управління необхідні свідчення, що збереглися у колективній пам'яті сусідів. Окрім того, сусідські общини, «беручи на себе повинність по збереженню порядку й інформуванню державних судово-адміністративних органів гарантували права общинників на індивідуально освоєну землю і на спільне користування угіддями. З точки зору князівської влади, не здатної управляти країною без сприяння общин, відвертий замах на такі права був би самовбивчим ударом по основам держави»³². Середньовічна цивілізація була за своєю природою аграрною: переважна більшість населення Київської Русі було зосереджено у сільській місцевості.

Хоч у середньовічній Русі не існувало таких високих бар'єрів між соціальними групами і станами як у тодішній феодальній Європі³³, давньоруська спільнота не була гомогенною: в очах законодавця життя людини складало не однаково, а різну цінність, відповідно до станової належності. Давньоруське карне право не знало смертної кари. Замість неї була система грошових платежів, що накладалися на вбивцю. Останній повинен був сплатити компенсацію родичам вбитого. В найбільш ранній редакції «Правди» вергельд, чи плата за життя особисто вільної людини досягала 40 гривень. У Руській Правді синів Ярослава Мудрого князівські люди («мужи») були захищені подвійним штрафом в 80 гривень, тоді як штраф за простолоудина залишався на рівні 40 гривень. Штраф, який належало сплатити князю за вбивство смерда встановлювався у сумі 5 гривень — одну восьму від нор-

³² *Модзелевски К.* От варварських племен к варварському государству. — С. 23; *Modzelewski K.* Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. — Wrocław, 1987. — S. 165–190.

³³ *Вернадский Г. В.* Киевская Русь. — С. 149; *Даркевич В. П.* «Градские люди» Древней Руси: XI–XIII вв. // Из истории русской культуры. Т. I (Древняя Русь). — М., 2000. — С. 653.

мального вергельда. Раби, які були найбільш знедоленою категорією давньоруського населення взагалі не мали вергельда.

Руську Правду важко звести до категорії закону, оскільки слово «закон» мало переважно морально-етичне значення. Буквально воно означало певну межу (*кінець/край*) переступити яку не дозволено без ризику стати *преступником*³⁴. В суспільстві владно-примусового регулювання, набуваючи загальнообов'язкової вимоги, закон стикається за своїм значенням не тільки з моральними заповідями, але з більш багатозначним терміном «правда»: «Из наблюдений основных способов официального употребления слова «правда» выявляется, что разновидностями собственно юридического использования слова было использование его как суда (результата судебного разбирательства), затем как «условия договора» и, наконец, как «божьей правды». Из такого опыта словоупотребления и трактовок можно заключить, что «правда» русских князей претендовала на роль воплощенной справедливости, достигаемой при помощи надлежащей судебной процедуры рассмотрения вопросов преступления и наказания, справедливого возмещения понесенного ущерба, компенсации за унижение личного достоинства и т.д... Со временем оппозиция терминов «правда и «закон» уступила место отношению их взаимного соподчинения — воплощенной справедливостью стал почитаться закон, принятой верховной правительственной властью, а правда в значении справедливость была вытеснена узкопрагматическим термином «судебник»»³⁵.

Державу Ярослава прийнято називати «ранньофеодальною монархією». Якщо із визначенням її політичної форми як монархії можна погодитися, то питання щодо природи її

³⁴ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — С. 119.

³⁵ Графский В. Г. Представления о власти и законе в средневековой Руси: римско-византийские влияния // Римско-Константинопольское наследие на Руси: Идея власти и политическая практика. — М., 1995. — С. 128–129.

соціально-економічного ладу потребує уточнення. Феодалізм як соціальна, економічна й політична система складається у ряді країн Західної і Центральної Європи (передусім у Франції та Германії) в XI–XII ст. М. С. Грушевський називав феодалізмом: «суспільний процес, який розвивається в різних примітивних громадських організаціях, старих і нових, а головною своєю прикметою має організацію на руїнах громадського, чи родово-племінного землеволодіння приватних великих маєтків, з різною півсвобідною робочою людністю, над котрою власник виконує й різні політичні права. Се в відносинах економічних. В відносинах особистих, громадських сьому відповідає звичайно перехід в залежність від таких економічно-сильних людей різної слабосилої людности, що стає під їх опіку, і таким чином ті економічно сильні люде стають між нею і більшою громадсько-політичною організацією — державою чи племенем»³⁶.

Одначе, історик не вбачав феодальних інститутів в давньоруських реаліях і не вживав термін «феодалізм» у своїй монументальній «Історії України-Руси». На відсутність «феодального моменту» в Київській Русі вказував і В. Й. Ключевський³⁷. Навіть М. П. Павлов-Сільванський (1869–1908), який першим в російській історіографії масштабно поставив проблему вивчення феодальних інститутів на Русі в XIII–XV ст. не намагався стверджувати їх розвиток у Київській Русі³⁸.

Уявлення про Київську Русь середини X – початку XII ст. як відносно єдину ранньофеодальну державу є рудиментом багаторічної засоціологізованості підрадянської історичної науки, з її однобічним розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів. Успад-

³⁶ *Грушевський М.* Середні віки Європи. — К., S.A. — С. 55.

³⁷ *Ключевський В. О.* Сочинения: В 9-ти т. Т. I. Курс русской истории. Ч. I. — М., 1987. — С. 359–361.

³⁸ *Вернадский Г. В.* Киевская Русь. — Тверь-Москва, 1996. — С. 180. Порівн.: *Павлов-Сильванский Н. П.* Феодализм в России. — М., 1988.

кована від Б. Д. Грекова і С. В. Юшкова така схема розвитку феодалізму на Русі по суті й досі не зазнала суттєвих змін.

Розхоже розуміння феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів, є однобічним. Адже при такому підході увага акцентується тільки на соціально-економічному аспекті й натомість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його інститути. На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їх відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому Іван Лисяк-Рудницький свого часу наголошував на тому, що суспільно-політичний лад Київської Русі «можна назвати феодальним лише з великим застереженням... На Русі не було, — на його думку, — формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скоріше міжнародних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом»³⁹.

Недосконалість системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше не закріпленість їх меж довго «не давало змоги у Східній Європі розвиватися «нормальним» феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі — з характерними маєтностями-бенефіціями, всілякими іmunітетами і скуппульозною регламентацією васальної служби —

³⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 49. У сучасній науці поняття «феодалізм» піддається дедалі більшій ревізії. У літературі можна знайти навіть твердження про те, що воно є штучною конструкцією і вживання цього терміну є недоцільним (Див.: наприкл.: *Brown Elizabeth. The tyranny of a construct: feudalism and historians of medieval Europe // American Historical Review, 1974. — Vol.79. — P. 1063 — 1088.*)

тільки на зламі XIII–XIV ст. і досягли повного розвитку у XVI ст. До цього часу, — на думку І. М. Данилевського, — зв'язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи, існували в більш патріархальній формі особистих відносин, пов'язаних з централізованою експлуатацією земель, що знаходились в корпоративній власності»⁴⁰.

Важливими щодо цього, проте недостатньо досі поцінованими наукою залишаються спостереження Б. М. Флорі щодо інституту так званої «служебної організації» та її ролі у розвитку суспільно-політичного ладу Київської Русі XI–XII ст. На основі порівняльного аналізу джерельного матеріалу XIV–XV ст. дослідник дійшов висновку про те, що «служебна організація» побутувала лише в тих країнах, де соціальні відносини ґрунтувалися на системі централізованої експлуатації при незначній питомій вазі або навіть повній відсутності приватнофеодальних елементів. «Виникнення «служебної організації» було не результатом створення великого вотчинного господарства і поглиблення поділу праці в процесі стихійного економічного розвитку, а планомірною акцією ранньофеодальної держави, спрямованою на задоволення її різноманітних потреб в умовах слабкого розвитку товарно-грошових відносин. Виділивши з підвладного населення частину людей для відбування певних служб, держава забезпечила собі послуги, продукти й вироби, що було не під силу членам підкорених нею общин, постійно зайнятих звичайним землеробським господарством»⁴¹. Такий характер відносин між владою і спільнотою у перші століття існування Київської Русі і моделював, як уявляється, своєрідність її державно-політичного устрою.

⁴⁰ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — С. 117.

⁴¹ Флоря Б. Н. «Служебная организация» и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // Отечественная история. - 1992. — № 2. — С. 56–74.

3.2. «Ряд» Ярослава та шляхи трансформації системи організації влади на Русі

Рано чи пізно і до дому, хай там і не наймогутнішого володаря, приходила смерть. Відчуваючи її холодний подих Ярослав вирішив обумовити порядок передачі влади своїм синам:

«И еще бо живущю ему, наряди сыны своя, рек имъ: «Се азъ отхожю свѣта сего, сыное мои; имѣйте в собѣ любовь, понеже вы есте братья единого отца и матере. Да аще будете в любви межю собою, Бог будетъ в васъ, и покорить вы противныя под вы. И будете мирно живуще. Аще ли будете ненавидно живущее, в распряхъ и которающесея, то погыбнете сами, и погубите землю отецъ своихъ и дѣдъ своихъ, юже налѣзоша трудомъ своимъ великым; но пребывайте мирно, послушающе брат брата. Се же поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Кыевъ; сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене мѣсто; а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимерь, а Вячеславу Смолинескъ». И тако раздѣли имъ грады, заповѣдавъ им не преступати предѣла братня, ни сгонити, рекъ Изяславу: «Аще кто хоцеть обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидятъ». И тако уряди сыны своя пребывати в любви»⁴².

Наведений текст Ярославого «заповіту» текстологічно ґрунтується на біблійних зразках та літературних запозиченнях із візантійських джерел⁴³. Однак сам факт такого перозподілу земель між синами Ярослава не викликає сумнівів.

Метою цього «ряду» було, на думку О. Є. Преснякова, збереження сімейного союзу між Ярославичами заради внутрішнього миру і єдності у боротьбі з ворогами. Його «політичний»

⁴² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 161.

⁴³ Див.: Franklin S. Some Apocryphal Sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers, 1982. — № S.Vol. 15. — P. 6–15. Порівн.: Франклин С., Шепард Д. Начало Руси 750–1200. — С. 358.

зміст дослідник добачав у спробі узгодити сімейний розподіл з потребами державної єдності: «Адже результат сімейного розподілу — припинення співволодіння і розпадання заснованій на ньому соціальної групи»⁴⁴. При цьому О. Є. Пресняков вважав, що «ряд» Ярослава не встановлював порядку наслідування київського старійшинства й спадкоємності князівських володінь, а відтак і не вніс нічого нового до форми політичної організації Київської держави. Подібної точки зору дотримуються і ряд сучасних дослідників. Натомість М. Ф. Котляр обґрунтував думку про те, що Ярослав передбачав передачу Києва старшому в роді й тим самим поклав початок системі «лествичного восхождения», тобто успадкування князівських столів по горизонталі, від старшого брата до молодшого⁴⁵. Звісно, ідеї Ярославого заповіту з часом будуть нівельовані не передбачуваним плином політичного життя та політичної практики. Та все ж, можна сконстатувати, що поділ земель між синами Ярослава, співтовариство яких відтепер набуває якісно нового статусу референтної сімейної групи володарів Київської Русі призвів до змін в організації її політичної системи. Перехід від «*corpus fratrum*» тобто від моделі братерської сім'ї, у якій не існувало авторитету старшого брата до сеньйорату, який закріплював за старшим у родині сином права батька⁴⁶ відбиває, на думку багатьох дослідників, відома композиція фрески в центральній наві Софійського собору в Києві із зображенням сім'ї Ярослава Мудрого. Ф. Кемпфер зводить його у ранг документу сеньйорату і убачає у ньому підтвердження присяги єдності княжої сім'ї у політичних

⁴⁴ Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. — С. 36.

⁴⁵ Котляр Н. Ф. Ярославов ряд 1054 г. и его политические последствия //История Руси-Украины (историко-археологичний збірник). — К., 1998. — С. 155–156; Його ж: История давньоруської державності. — С. 82–83.

⁴⁶ Ширше див.: Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) //Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1985 г. — М., 1986. — С. 151–154.

справах⁴⁷. Так само і сучасний дослідник потрактує княжий портрет як спрямоване у майбутнє послання Ярослава: «композиція княжої фрески в соборі св. Софії репрезентувала таку концепцію сімейного урядування над Руссю, за якої старший син мав посісти місце батька. Метою системи було забезпечити єдність сім'ї та підвладних територій»⁴⁸. Втім, не переконаний в тому, що цей художній образ являє собою нотаріально засвідчений юридичний акт політичного співжиття княжої сім'ї, яким воно бачилося Ярославу після його смерті.

Говорячи про політичні наслідки Ярославого заповіту, насамперед слід відзначити, що цим «рядом» була порушена єдність «Руської землі» в Середньому Подніпров'ї, яка досі була доменом київських князів-самовладців — Володимира і Ярослава. В результаті відновлення адміністративно-політичного поділу «Руської землі» на Дніпровському Лівобережжі виникають князівські столи з центром в Чернігові і Переяславі, які стали осередками володінь старших Ярославичів. Відповідно Святослав і Всеволод були наділені рівними з київським князем Ізяславом легітимними правами. Це, зокрема, засвідчує їхня спільна діяльність у всіх сферах життя країни: разом вони розпоряджалися розподілом земель між іншими князями, організовували спільні походи, впроваджували законодавчі норми. Так, стаття 2 Поширеної редакції Руської Правди сповіщає, що по смерті Ярослава

«совкупившесея сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячко Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все, яко же Ярослав судил, такоже и сынове его оставиша»⁴⁹.

⁴⁷ *Kampfer F.* Das russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter de Grossen. Studie zur Entwicklung politischer Ikonographie im byzantinischen Kulturkreis. — Recklinghausen, 1978. — S. 114–116.

⁴⁸ *Козак Н.* Образ і влада (Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст.). — Львів, 2007. — С. 44.

⁴⁹ Памятники русского права.: Вып. 1. Памятники права Киевского государства X–XII вв.— М., 1952. — С. 108.

В 1059 р. Ізяслав, Святослав і Всеволод звільнили із в'язниці свого дядька Судислава та волі йому не подарували, а постригли його у ченці Георгієвського монастиря у Києві, де той і скінчив своє живоття. Після смерті у 1057 р. смоленського князя В'ячеслава брати посадовили на його місце Ігоря Ярославича, «из Володимеря выведшее»⁵⁰. Слідом за Волинню вони прилучили до своїх володінь і Галичину, вигнавши звідти свого небожа Ростислава — сина Володимира Ярославича. Невдовзі Ярославичі виступили війною на Полоцьке князівство: «Ярославичи же триє, — Изяславъ, Святославъ, Всеволодь, — совокупивше вои, идоша на Всеслава»⁵¹. Холодної зимової днини Ярославичі заволоділи Мінськом, а з настанням весни виграли вирішальну битву з військами Всеслава Полоцького. Потому вони підступно заманили Всеслава до себе на переговори, «рекше ему: «Приди к намъ, яко не створимъ ти зла». Он же, надеявсья целованьи креста и приехавъ в лодьи чересь Днепръ». Та брати не дотрималися хрестоцілувальної обітниці і полонили його при вході до Ізяславого шатра: «Изяславъ же приведъ Всеслава Кыеву, всади и в порубъ с двема сынома»⁵². Таким чином і Полоцьке князівство стало здобутком Ярославичів.

Їхня спільна, злагоджена діяльність дозволяє з впевненістю говорити про те, що вона була оперта на якусь домовленість («ряд») між старшими Ярославовими синами. Цей політичний союз прийнято називати у науковій літературі «тріумвіратом Ярославичів». Рівність кожного із його членів в очах тогочасної спільноти було санкціоновано Церквою. У 60-х рр. XI ст. поряд з Київською митрополією зі згоди Константинопольського патріархату з'являються титулярні (сан титулярного єпископа був персональною відзнакою, а не церковно-адміністративною посадою) митрополічі

⁵⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 162.

⁵¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 166.

⁵² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 167.

кафедри в Чернігові та Переяславі⁵³. Церковне вивищення тамтешніх єпископів відповідало політичній системі володарювання старших Ярославичів. Щойно тріумвірат припинив своє існування юрисдикція Київської митрополії була знову поширена на всю Київську Русь. Останньою спільною акцією Ярославичів стало перенесення мощів Бориса і Гліба в нову церкву у Вишгороді.

Однак наступного року Святослав із Всеволодом вигнали Ізяслава із Києва.

Прибравши до своїх рук значні земельні володіння, брати до часу зберігали хистку політичну рівновагу. Та помалу поміж ними визрівали суперечності, які рано чи пізно неминуче мали вилитися у відверту конфронтацію. Першопопштовхом до зруйнування тріумвірату стала ганебна поразка Ярославичів у бойовищі з половцями на р. Альті поблизу Переяслава у 1068 р. Відмовивши «людям київським», які хотіли ще битися з половцями у видачі їм зброї і коней, Ізяслав викликав роздратовування народу. У місті ширилося невдоволення, що й змусило Ізяслава податися геть із міста. Тим часом люди кинулися грабувати княжий двір. Вони проголосили своїм князем визволеного із в'язниці Всеслава.

Та тріумф останнього був недовгим. Коли весною 1069 р. Ізяслав Ярославич разом зі своїм тестем — польським королем Болеславом Хоробрим наблизився до Києва, той не став випробовувати долю і поночі втік із табору готових до битви киян. Ранком, коли люди дізнались про втечу Всеслава повернулися до Києва і скликали віче. Порадившись вони,

«послашася къ Святославу и къ Всеволоду, глаголющее: «Мы уже зло створили есмы, князя своего прогнавше, а се ведеть на ны Лядскую землю, а поидѣта в градъ отца своего; аще

⁵³ *Поппэ А. В.* Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI столетии // Византийский временник, 1968. — Т. XXVIII. — С. 97–108. Порівн.: *Назаренко А. В.* Митрополии Ярославичей во второй половине XI века. // Древняя Русь: Вопросы медиевистики, 2007, № 1. — С. 85–103.

ли не хочета, то нам неволя: зажгоша град свой, ступим въ Гречьску землю».

Дослухавшись до цих слів, Ізяслав залишив основні збройні сили поляків разом із Болеславом рушив на Київ. Поперед себе він відправив свого сина Мстислава, який увійшовши до міста вчинив розправу над прихильниками Всеслава: «И пришед Мстиславъ, исъче кыяны, иже бѣша высѣкли Всеслава, числом 70 чади, а другыя слѣпиша, другыя же без вины погубив, не испытавъ»⁵⁴. Ізяслав помстився і Всеславу, відібравши у нього Полоцьк у якому посадив свого сина Мстислава, а після наглої смерті останнього його брата Святополка. Та Всеславу вдалося вигнати того із Полоцька і втримати його у своїй владі.

Так Ізяслав залишився і без Полоцька, і без Новгороду, яким раніше поступився Святославу Чернігівському. Оце порушення, мовлячи словами М. С. Грушевського, «рівноваги паїв» змусило Ізяслава стати на шлях компромісу із Всеславом: «Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького волхва проти Святослава, аби відібрати у нього назад змінений на Полоцьк Новгород»⁵⁵. Таке загравання Ізяслава з Всеславом не могло не викликати спротиву амбітного Святослава, який намовив Всеволода виступити проти старшого брата. Востаннє Ярославичі продемонстрували народові свою братню любов 20 травня 1072 р. під час церемоніалу перенесення мощей святих князів-страстотерпців Бориса і Гліба у Вишгороді. А вже навесні 1073 р. змовники змусили Ізяслава знову тікати до Польщі: «Изиде Изяславъ ис Кыева, Святослав же и Всеволодъ внидоста в Кыевъ, месяца марта 22, и седоста на столе на Берестовомъ, преступивша заповедь отню»⁵⁶. Молодші триумвіри поділилися волостями Ізяслава. При цьому за обсягами володінь й

⁵⁴ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 173–174.

⁵⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 61.

⁵⁶ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 182.

відповідно владних повноважень Святослав значно вивищувався над Всеволодом. Фактично він був єдиновладним правителем Київської Русі. Тільки передчасна смерть, переконаний, зашкодила йому здійснити остаточний поворот до одноосібної монархії.

Всеволод, успадкувавши на початку 1077 р. київський престол поспішив посадовити у Чернігові свого сина Володимира (Мономаха), пересунувши Святославого сина Олега на Волинь. Та повернення Ізяслава навесні того ж року на Русь змусило його поступитися своєю зверхністю над політичною системою Київської держави. Брати, поновивши угоду між собою починають новий перерозподіл волостей. В результаті чого Чернігівські Святославичі були витіснені із батькових вотчин на далеку периферію. Та вони не облишили своїх намірів будь-що повернутися господарями належного їм спадку. У ході міжусобної війни, що її розв'язали чернігівські ізгої в 1078 р. на Нежатиній ниві поблизу Чернігова Ізяслава було підступно вбито. З його смертю пішов у небуття і триумвірат Ярославичів, який понад два десятиліття був визначальною рисою політико-династичного устрою Київської Русі. Своїм драматичним життям він, на думку С. Томашівського, подав наглядний доказ того, що система сеньйорату на Русі вичерпала себе, «і що з одного боку одновладство, і з другого політичний і національний партикуляризм — отсе одинокі форми дальшого політичного розвитку Східної Європи»⁵⁷.

Всеволод Ярославич по праву «лествиничного восхожденія» повертається на київській стіл: «седе Кыеве на столе отца своего и брата своего, приимь власть Русьскую всю»⁵⁸. Він посадовив Володимира Мономаха у Чернігові, а Ярополка у Володимирі й додав йому Туров. Єдиновладне правління Всеволода (1078–1093 рр.) годі назвати часом

⁵⁷ *Томашівський С.* Українська історія. Старинні і середні віки. — Львів, 1919. — С. 54.

⁵⁸ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 204.

реставрації одноосібної монархії, радше судомною спробою зберегти надбане. Підводячи підсумок його б сказати трудам і дням, старокиївський літописець скрушно зауважив:

«Сядящю бо ему Кыеве, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, рааздаваше власти имъ»⁵⁹.

І справді, виросло ціле плем'я молодих і завятих ізгоїв, що жадали вотчин. Їхній вовчий апетит треба було якось втамувати. Отож і доводилося великому князеві вести гнучку політику маневрів та компромісів.

Володимир Мономах до самого скону свого батька знаходився разом з ним у Києві. Однак, коли постало питання про вакантний київський престол він не наважився його зайняти, розмірковуючи так: «аще сяду на столе отца своего то имам рать съ Святополком взяти яко столъ преже отца его былъ»⁶⁰. Ці слова Мономаха дозволяють скласти уявлення про характер політичної системи Київської Русі на зламі XI–XII ст. Слідом за О. Є. Пресняковим вважаю, що вони промовляють не про визнання ним родового старійшинства, а лише засвідчують «конкуренцію двох отчинних прав і відбивають бажання Мономаха відновити з Святополком двовладдя їхніх батьків з огляду на його безперервну боротьбу зі Святославичами за Чернігів»⁶¹. Отже Володимиру довелося й далі розвивати батькову політику компромісів. Він поступився Черніговом Олегу Святославину, а сам пішов князювати «на столъ отень» в Переяслав.

Усобиці 70–90-х рр. XI ст. й безперервні війни з половцями диктували необхідність покласти край політичній нестабільності в Київській Русі. З цією метою 1097 р. у Любечі і зібралися нащадки Ярослава Мудрого. Сюди «для устро-

⁵⁹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 216.

⁶⁰ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 217.

⁶¹ *Пресняков А.Е.* Княжое право в древней Руси. — С. 391.

еня мира» прибули разом з старшими Святополком і Мономахом також Давид і Олег Святославичі, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич. Князі, як сповіщають літописні джерела, умовилися припинити усобиці і непорушно дотримуватися прав на отчини:

«Да нонѣ отсельѣ имемся въ едино сердце и блюдем Рускыѣ земли; каждо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю, Володимир Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаялъ Всеволодъ города: Давиду Володимир, Ростиславичем Перемишль Володареви, Теробовль Василкови. И на том цѣловаша крестъ: Да аще кто отселе на кого будеть, то на того будем вси и крестъ честный»⁶².

Рішення Любецького з'їзду носили суперечливий характер. З одного боку суттєвою новацією стало те, що принцип старійшинства був доповнений вотчинним правом, а з іншого — юридичний зміст вотчини як довічного спадкового володіння окремої князівської гілки залишався розмитим⁶³. Незважаючи на те, що задекларовані в Любечі принципи не усунули протиріччя у міжкнязівських відносинах, вони заклали основи для подальшої трансформації моделі державно-політичної системи Русі.

3.3. Регіоналізація князівської влади

У другій половині XII ст. Київська Русь вступила в нову стадію свого історичного розвитку. Цей період її історії прийнято називати феодальною або територіальною роздробленістю. Причини такого порядку убачали у появі великого феодального землеволодіння і пов'язували із прогресуючою

⁶² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 256 — 257.

⁶³ Толочко П. П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів, 1997. — С. 11–13.

соціально-економічною еволюцією давньоруського суспільства, що, мовляв і викликала появу нових форм його політичної організації, а відтак. Але ж за середньовіччя політична сила організовувала економіку а не навпаки⁶⁴. Князівська влада була творцем і розпорядницею основних складових економічної системи.

Порушення державної і територіальної єдності Київської Русі було зумовлено, насамперед, посиленням процесів зростання кількості волостей-вотчин, що об'єктивно впливало із самої «сімейної» природи взаємовідносин між представниками розгалуженого князівського роду⁶⁵. Формування вотчинної системи відбувалося переважно за рахунок перерозподілу волостей між князями Рюрикового дому, що непомірно розрісся. У міру того, як дробилися уділи й локалізується в них князівсько-дружинний устрій: «з династії Володимира Великого витворюється ряд місцевих, «земських» династій, що тримаються в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а зв'язані певними внутрішніми зв'язками, симпатіями з своєю землею, опираються на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні»⁶⁶. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) і його син Мстислав (1113–1125 рр.) були останніми київськими князями, що зуміли утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру.

Одночасно з економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зміцнювалася їх автономія, вивищувалась роль місцевих органів державного

⁶⁴ Service E. R. *Origine of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*. — New York, 1975. — P. 16.

⁶⁵ *Tolochko Oleksij*. «All the happy Families...» *The Rurikids in the eleventh century // Neighbours of Poland in the 11 th Century* /Ed. P. Urbańczyk. — Warsaw, 2002. — P. 155–168.

⁶⁶ *Грушевський М.* *Історія України-Руси*. — Т. 2. — С. 50.

управління. Опираючись на підтримку земства правителі давньоруських земель-князівств проводили суверенну внутрішню політику. У компетенції князівської влади було адміністративне управління і судочинство на місцях. Князі також розв'язували питання війни і миру, укладали політичні угоди з правителями сусідніх земель та зарубіжних країн тощо. Внутрішнє життя удільних князівств не знаходилася у сфері прямої компетенції глави князівської конфедерації. За спостереженнями Г. Г. Літаврїна, ця сфера була значно вужчою всевладдя візантійського василевса в любій із провінцій імперії. На Русі, «наділений старійшинством князь знаходив юридично визнане обмеження свого волевиявлення в традиційних правах боярства і дружини, в привілеях самоврядування міст, в необхідності дотримуватися міжкнязівських угод, в розвинутому імунітеті магнатів, в своїх зобов'язаннях сюзерена по відношенню до васалів і т.д.»⁶⁷. Управління окремими містами з прилеглими до них волостями у межах давньоруських земель-князівств як правило здійснювалося князівськими посадниками, якими зазвичай були місцеві бояри. Виконуючи судово-адміністративні функції посадники слідкували за збиранням данини і її розподіленням, стягували податки і штрафи на користь князя⁶⁸. Все це сприяло збагаченню посадників й зростанню їхнього суспільного становища. Відтак посадництво поступово перетворюється у самостійний орган управління. У сфері місцевого управління функції князівських чиновників зводилися виключно до діяльності судової і частково поліцейської.

Разом із князівським продовжувало існувати також земське, общинне управління. Діяльність останньої носила адміністративний, а не політичний характер, через що князівська влада не ставала на шлях боротьби з общиною:

⁶⁷ *Литаврин Г.Г.* Византия и славяне. — СПб., 1999. — С. 474.

⁶⁸ *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Л., 1983. — С.219.

«В охранении административной самостоятельности общины князя, напротив, видели лучшую гарантию неприкосновенности собственных интересов, так как община была в тоже время платежным органом, источником княжеских доходов и ничто так хорошо не могло бы сохранить ее от хищений наместников и волостелей, как ее собственная административная и судебная самостоятельность. Вот почему земское начало постоянно участвовало в управлении наряду с приказным»⁶⁹.

Зростання політичної й економічної міці місцевих династій та олігархів увійшло у протиріччя з системою єдиновладдя (монархії). Утвердження нової політичної системи уділів усунуло це протиріччя і політична надбудова увійшла у відповідність з новими соціально-економічними реаліями у житті суспільства — на зміну монархічній формі правління прийшла поліцентрична структура державно-політичного устрою. З певними застереженнями можна стверджувати те, що державно-політична система Київської держави в цей період була організована на федеративних принципах. Хоча, елементи федератизму й не скристалізувалися остаточно в організовану форму політичного устрою⁷⁰ тогочасна Русь, в той же час, і не була аморфним конгломератом земель-князівств, а залишалась відносно єдиним державним і політичним організмом.

Взаємини всередині правлячого князівського роду будувалися за принципом «конічного клану» (термін Пауля Кірхгофа), чи радше *галуження* родовідної. Така структура, де всі бічні лінії спадкування, так само, як і окремі особи у сім'ях займають певне місце у порядку народження засновників і в

⁶⁹ *Ивановский В. В.* Русское государственное право. — Казань, 1898. — Т. 1.: Верховная власть и ее органы. Ч. 2: Местные установления. — С. 22.

⁷⁰ Ширше див.: *Ключевский В. О.* Сочинения: В 9-ти т. Т. 1. Курс русской истории. Ч. 1. — М., 1987. — С. 2208–210; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 207, 536–539.

порядку лінії кожного наступного покоління продовжувачів і її поширюваних молодших ліній, вирізнялась суворою ієрархією, побудованій на принципах прімогенітури — успадкування за старшинством у сім'ї і нерівності між головною і бічною лініями й, відповідно, нерівності між сімейними групами і лініями даного клану⁷¹. Подібна практика, що склалася у багатьох народів ранньосередньовічної Європи ґрунтувалася на нормах так званого «замісного права», за яким на стадії родового сюзеренітету по смерті одного із братів його уділ діставався не прямим спадкоємцем (сином), а братам, які ще були живі⁷². У цьому, гадаю, і криються причини усобиць. Природа міжусобних війн впливає з боротьби державного і сімейно-династичного первенів: «Кровавы первые страницы истории всех молодых государств славяно-германского мира... Рядом кровавых опытов доходят исторически молодые династии на заре славянского средневековья до попыток выработать компромиссы для примирения непримиримых начал: государственного и семейно-династического»⁷³. Князівські усобиці, на думку В. О. Ключевського, «имели юридическое происхождение, были таким же способом решения политических споров между князьями, каким служило тогда *поле*, судебный поединок в уголовных и гражданских тяжбах между частными лицами; поэтому вооруженная борьба князей за старшинство, как и поле, называлась «судом Божиим». *Бог промежи нами будет* или *нас Бог рассудит* — таковы обычные формулы объявления междоусобной войны»⁷⁴.

⁷¹ Див.: Kirchoft P. The Principles of Clanship in Human Society // Readings in Anthropology. — New York, 1959. — Vol. 2. — p. 259–270.

⁷² Фалалеева И. Н. Формирование нормативной основы политической системы Древней Руси в IX — XI вв. // Новая правовая мысль: научно-аналитический журнал, 2003. — № 2 (3). — С. 45–47.

⁷³ Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. — С. 34.

⁷⁴ Ключевский В. О. Сочинения Т. 1. — М., 1987. — С. 191.

Незважаючи на державну деструкцію Русі, її головним, загальноновизнаним політичним і духовним центром залишався Київ. В період удільної роздробленості Київський стіл залишався об'єктом притягання для багатьох давньоруських князів, які розглядали його як спільну загально династичну спадщину. «И кто убо не возлюбит Киевскаго княжения, — зауважував середньовічний книжник — понеже вся честь, слава, и величество, и глава всем землям Русским Киев, и от всех далних многих царств стицахуся всякии человеци и купци, и всяких благих от всех стран бываше в нем»⁷⁵.

Русь-Київщина в цей час виокремлюється в об'єкт колективного сюзеренітету Рюриковичів, які шукали в ній причастя. За право володіти Києвом і прилеглими до нього землями в різний час сперечалися, вступаючи у запеклу боротьбу між собою і князі ростово-суздальські, і галицькі, і смоленські, і переяславські і волинські. Претендентів на київський стіл вабили не тільки і не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Давньоруської держави й визнання «старійшинства» з боку удільних князів. Політичне суперництво князівських кланів за участь в управлінні Київщиною нерідко призводило до того, що київському столі стверджувалося відразу два князя. Такими співправителями у другій половині XII ст. у Києві були, наприклад, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович, Всеволод Юрійович і Рюрик Ростиславич, В'ячеслав Володимирович й Ізяслав Мстиславич.

Не стояла осторонь цієї політичної боротьби і київська громада. Наприклад, коли у 1024 р. до Києва, у якому саме великокнязівський престол був вакантним підійшов зі своєю дружиною князь Мстислав Тмутораканський, кияни не визнали його своїм князем («и не прияше его Кияне»), через що

⁷⁵ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // *ПСРЛ*. — М., 1965. — Т. 9. — С. 202.

той змушений був відмовитися від своїх претензій на Київ й осісти у рідному йому Чернігові: «шедь, седе на столе Чернигове»⁷⁶. Після смерті в 1132 р. київського князя Мстислава Великого, «седе по немь брат его Ярополк, княжа в Кыеве». Кияни самі ініціювали вокняжіння останнього: «людье бо Кыяне послаша по нь»⁷⁷. Незважаючи на те, що київська громада у 1146 р. двічі присягалася визнати своїм князем Ігоря Ольговича, він так і не став «угодень бысть Кияномь», через те, що ті не хотіли «быти акы в задничы», тобто щоб ними розпоряджалися як частиною князівської спадщини. Натомість вони, «послашася къ Переяславлю къ Изяславу, рекоуче: поиди, княже, к намъ, хоцемъ тебе»⁷⁸. Не почувався себе певним на київському престолі й князь Ростислав Изяславич, коли після смерті свого співправителя В'ячеслава Володимировича в 1154 р. зайняв Великий Ярославів двір. Він щосили прагнув заручитися симпатією киян, роздаючи багаті подарунки, але цього було замало. Мужі і дружина напучувала свого князя такими словами: «се Богъ пояль строя твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людми Кыеве не оутвердиль, а поеди лепле в Кыевъ же с людми оутвердися»⁷⁹. Отже, найголовнішим для князя було *утвердитися/урядитися* з людьми київськими («порядъ положьше»), укріпившись з ними присягою хрестоцілування.

Настраханий ультиматумом Юрія Довгорукого, який 1155 р. став табором зі своїми чернігівськими союзниками під Морівськом, поступитися Києвом Изяслав Давидович, вислав до нього своїх послів, які «моляся и кланяяся, река: Ци самы есмь ехальт Кыеве? Посадили мя Кыяне». І справді, напередодні, кияни побоюючись половецького вторгнення («зане

⁷⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 147.

⁷⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 301.

⁷⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 322 — 323.

⁷⁹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 474.

тогда тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше оу них ни единъ князь оу Киеве») послали вони канівського єпископа Дем'яна до Ізяслава зі словами: «поеди Киеву, ать не возмутъ нас Половци. Ты еси наш князь, а поеди. Изяславъ же въехавъ оу Киевъ и седе на столе»⁸⁰. Як і випадку з Ігорем їхніми устами говорив прагматизм.

За підрахунками М. С. Грушевського в період від правління Ярослава до монгольської інвазії у джерелах зафіксовано близько п'ятидесяти перемін князів на київській столі, а від 1068 до 1200/1201 р., тобто від першого до останнього відомого нам прояву політичної діяльності київської громади — близько сорок. З того, «громада взяла в переміні князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше п'ять разів; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або за акцептувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом»⁸¹. Ці умови не обмежували прав київського князя у його політичному й адміністративному управлінні й аж ніяк не можуть бути зіставлені з *рядами* Новгороду зі своїми князями.

Постійне суперництво князівських кланів у їхній боротьбі за Київ об'єктивно урівнювало боротьбу відцентрових і доцентрових політичних сил у країні. Сама Київська земля впродовж всього давньоруського періоду історії України так і не перетворилася у спадкову вотчину якогось одного князівського роду й не виділилась в окреме незалежне князівств⁸². До ординського нашестя 40-х рр. XIII ст. київ-

⁸⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 476.

⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 212.

⁸² Пресняков А. Е. Княжое право древней Руси. — С. 92; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. — К., 1980. — С. 187.

ський стіл залишався об'єктом колективного сюзеренітету найбільш сильних руських князів, їхньою загально династичною спадщиною.

Подібна форма правління визначала загальноруський характер політичної системи та державної влади у Київській Русі періоду удільної роздробленості. Її суттєвими елементами були такі політичні інститути як князівська рада, віче, ряд, снем, собор⁸³. *Дума* (рада) при князі в домонгольській Русі так і не стала станово-представницьким органом князівської управи («установою постійною, діючою щоденно»)⁸⁴. В цей період *дума* є лише «однією із назв ради, що складалася із довірених обраних осіб, яких князь скликає для обговорення складних державних питань. Але рішення по них приймає сам князь, як особа наділена верховною владою»⁸⁵. На принагідних нарадах князя з дружиною обговорювалися питання внутрішньої політики, взаємовідносин з іншими князівськими кланами, організації військових походів на половців та оборони торговельних шляхів, урегулювання законодавчих норм тощо.

Так само і *віче* не мало постійних спеціальних функцій. У давньоруських джерелах цим терміном називаються народні збори міського населення. Цей інститут не був породжений практикою міського самоврядування, а виріс із племінних зборів давніх слов'ян. Візантійський автор VI ст. Прокопій Кесарійський, змальовуючи побут і звичаї слов'ян, з-поміж іншого, зокрема, зазначає: «сими народами... не править один

⁸³ Пауто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 11–51.

⁸⁴ Ключевский В. О. Боярская дума древней Руси. — С. 68. Порівн.: Пауто В. Т. Особенности структуры Древнерусского государства // Новосельцев А. П., Пауто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 19.

⁸⁵ Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII в. — С. 587.

муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи чи щасливі, чи лихі, до громади йдуть»⁸⁶. Як засвідчують матеріали сучасних досліджень віче було зібранням соціальної верхівки, а його склад зазвичай співпадав з дружинним оточенням князя⁸⁷. Його політичні функції були ширшими у республіканському Новгороді, де князівська влада була відсунута на другий план.

На зламі XI–XII ст. зростає роль князівських з'їздів. На снємах, тобто з'їздах князів обговорювалися і вирішувалися питання, що мали актуальне значення для багатьох давньоруських земель і князівств. Там, зокрема, обговорювалися нові законодавчі акти, вироблялися норми міжкнязівських відносин, стратегія боротьби із зовнішнім ворогом (половцями) тощо. Так, про перерозподіл князівських волостей йшлося на з'їздах у Любечі (1097 р.), Вітачеві (1100 р.) і Києві (1195 р.). Обговорення законодавчих проєктів відбувалось на снємах у Вишгороді (1072 р.) і Берестовім поблизу Києва (1113 р.). Найчастіше з'їзди скликалися з приводу урегулювання конфліктів з половцями. Питання війни і миру з ними обговорювалися, зокрема, на снємах 1101 р. (на р. Золотчі), 1103 р. (на Долобському озері) і в 1170, 1123 рр. (у Києві). Ці з'їзди князів скликалися як правило з ініціативи київського князя і проводилися на території Київської землі. Снєми не перетворилися у постійну політичну інституцію з виробленою формою й компетенціями тому було б помилково наділяти їх функцією вищого колективного органу середньовічної Русі.

Не укорінилася у давньоруській політичній практиці й така інституція, як *собор* — загальноруські збори представ-

⁸⁶ Цит. за вид.: *Грушевський М.* Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 томах. — Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки ((1895–1900))». — Львів, 2004. — С. 19.

⁸⁷ *Вилкул Т.* «Людьє» и князь в констракциях летописцев XI–XIII вв. (=Ruthenica Supplementum 1). — К., 2007. — 216–224.

ників різних прошарків (станів) населення Київської Русі. Вельми симптоматичною у цьому відношенні була спроба його скликання, ініційована наприкінці XI ст. найбільш впливовими князями Святополком Ізяславичем та Володимиром Всеволодовичем Мономахом. З метою вирішення нагальних питань загальнодержавної ваги вони з-поміж інших князів запросили до Києва у 1096 р. й Олега Святославича: «посласта къ Олгови, глаголюща сице: «Поиди Кыеву, да порядъ положимъ о Русьстѣй земли пред епископы, и пред игумены, и пред мужи отець наших, и пред людми градъскими, да быхом оборонили Русьскую землю от поганых». На що Олег зарозуміло відповів: «Нестъ мене лепо судити епископу, ли игуменом, ли смердом». И не восхоте ити к братома своима, послушавъ злых советникъ»⁸⁸. Перед нами «характерне ставлення князя до своєї влади як до приватної справи, яка не може бути винесена на публічний суд, тобто він відносився до підданих як таких, що «вручили себе» князівській владі, але не уклали з нею угоду»⁸⁹.

Політична структура державної влади періоду удільної роздробленості у різних регіонах Київської Русі характеризувалась своїми особливостями. Відмінною за формою була, наприклад, новгородська модель державного управління. Тут склався державно-політичний устрій боярської республіки. Вже в перші десятиліття XII ст. помітно послаблюються позиції князівської влади й натомість зростає роль віча як вищого органу новгородської республіканської держави. До сфери компетенції останнього входило право вибирати й зміщувати князів, утверджувати посадників, тисяцьких і єпископів. З 1136 р. після вигнання новгородцями князя Всеволода Мстиславича функції князівської влади у суспільно-політичному житті Новгородської республіки обмежуються.

⁸⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 229–230.

⁸⁹ Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия. — С. 197.

В руках князя зосереджується тепер лише виконавча влада, а посадицтво стає вищим республіканським органом контролю за князівською діяльністю. Утвердження того чи іншого князя, що запрошувався на новгородський стіл супроводжувалося «рядом» (тобто договором) з ним і хрестоцілуванням. Однією з умов цього договору було визнання князем за Новгородом його верховенства у власності на прилеглі до міста землі. Після того як цей князь залишав Новгородський він повертав Новгороду і всі землі придбані, куплені чи силоміць захоплені ним під час свого правління.

Значний вплив на державне управління Новгородської землі і реальну владу мав місцевий єпископ. В середині 60-х рр. XII ст. за новгородським владикою було офіційно визнано право на архієпископський сан. Створення новгородської архієпископії було наслідком альянсу місцевого нобілітету з церковними ієрархами. Процедура поставлення останніх позбавляла можливості київського митрополита втручатися в церковно-політичне життя Новгородської республіки. Особливе становище новгородських ієрархів в системі організаційної структури давньоруської Церкви відповідало республіканському характеру державно-політичного устрою середньовічного Новгорода.

У державно-політичній структурі Північно-Східної Русі сильними виявилися позиції князівської авторитарної влади. Піднесення останньої спостерігається вже за часів правління тут одного із синів Володимира Мономаха — Юрія Долгорукого. То був амбітний і честолюбний політик, який прагнув будь-що заволодіти столицею Давньоруської держави — Києвом й закріпити за собою керівну роль у країні. Юрій утвердився в Києві після смерті улюбленця киян князя Ізяслава Мстиславича, однак правління його було коротким (1154–1157 рр.). Його старший син Андрій, що самочинно посів князівський стіл у Владимиро-Суздальщині був уже політиком нового типу. Він не захотів домагатися Києва й

натомість прагнув утвердити столицю свого князівства в ролі осібного центру володарювання. З цією метою він у 60-х рр. XII ст. активно заходився боротися з Києвом за право улаштування у Володимирі-на-Клязьмі автокефальної митрополії. Утвердившись в 1149–1150 рр. разом зі своїм батьком на Київщині, Андрій не вдовольнився роллю підручного князя і повернувся на Суздальщину. Тут він розгорнув широкомасштабне монументальне будівництво і доклав чимало зусиль аби вивищити статус Володимира ідеологічно.

Кінцевою метою Андрія Боголюбського було домогтися незалежності у церковній сфері: «хочу бо сей град обновити митрополією, да будет сей град великое княженъе и глава всем»⁹⁰. Відмовившись прийняти призначеного київським митрополитом єпископа Лева, Андрій хотів поставити на його місце у Володимирі власного ставленика — святителя Федора.

Для обґрунтування прав Володимира на незалежнення його церковної організації тамтешнім книжникам важливим уявлялось довести тяглість християнської традиції на землях Північно-Східної Русі від часів Володимира Великого. Останній проголошувався першобудівничим міста Володимира⁹¹, насправді закладеного 1108 р. Володимиром Мономахом. Піднесенню історичного і культурного престижу Владимиро-Суздальщини в очах Візантії могли найкраще прислужитися культу місцевих святих. У пошуках такого престижу — перед спробою перетворити Ростово-Суздальську єпископію в осібну митрополію чи архієпископію з центром у Володимирі — Андрій Боголюбський звернув увагу на особу першого ростовського єпископа-мученика Леонтія, хіротонісаного на єпископську кафедру в 1073/1076 рр.

⁹⁰ Патриаршая или Никоновская летопись // *ПСРЛ*. — Т.9. — С. 223.

⁹¹ Патриаршая или Никоновская летопись // *ПСРЛ*. — Т.9. — С. 209.

Наприкінці 60-х рр. XII ст. було складено *Житіє* ростовського священомученика, нетлінні мощі якого було виявлено в 1162/1163 рр. під час будівництва нового, кам'яного Успенського собору в Ростові⁹². Із дванадцяти нині відомих редакцій *Житія* Леонтія, тільки перша виникла безпосередньо після виявлення мощей. У цій пам'ятці владимирської літератури Леонтій постає не першим ростовським єпископом, вихованцем Києво-Печерського монастиря⁹³, що прийняв мученицьку смерть під час повстання волхвів, а третім, з черги (після Федора та Іларіона) грецьким ієрархом, поставлених на ростовську кафедру буцим-то самим візантійським патріархом. Укладачі *Житія* Леонтія наголошували також на грецькому походженні святителя: «Съ бе блаженны Царя града роженъя и воспитанъя»⁹⁴. Ця обставина, на їхню думку повинна була імпонувати грекам.

Хоч канонізація Леонтія відбулася лише 1194 р., Андрій Боголюбський доклав чимало зусиль для популяризації його слави. У своїй резиденції в Боголюбові він спорудив посвячену святому невелику церкву, а в одній із горішніх кімнат вежі на сходах князівського палацу була виписана фреска із зображенням князя навколішках перед Богоматір'ю та Леонтія, що стояв позаду неї. Князь Андрій Боголюбський, убачав в обладанні мощами цього святого один із засобів для зміцнення і вивищення престижу свого князівства: «Хотя на Русскую землю никогда не ступала нога апостола, ныне евангельская проповедь достигла и этого далекого ее угла. Поэтому Леонтию следует вознести хвалу как учителю и последователю апостолов: Рим славит

⁹² Воронин Н. Н. «Житие» Леонтия Ростовского и византийско-русские отношения второй половины XII в. // Визант. временник, 1963. — Т. XXII. — С. 23–46.

⁹³ Порівн.: Києво-Печерський патерик /Вступ, текст, примітки Д. І. Абрамовича. [Репринтне видання]. — К., 1991. — С. 102.

⁹⁴ Цит. за вид.: Древнерусские предания. — М., 1982. — С. 125.

апостолов Петра и Павла, Византия — императора Константина, Киев — князя Владимира, а Ростов — равноапостольного Леонтия»⁹⁵.

Коли настав час, Андрій Боголюбський звернувся до константинопольського патріарха з проханням висвятити Федора на митрополита до Владимира. До наших днів це послання, що містило в собі, вочевидь, розгорнуте обґрунтування, необхідного для прийняття такого важливого рішення, не збереглося. Натомість, маємо до своєї диспозиції лист-відповідь патріарха Луки Хризоверха. У ньому, зокрема, зазначається: «Сказывает же нам писанье твое, иже град Владимир из основания воздвигл еси велик со многим человекъ, в ней же церкви многы создал еси, не хоцещи же его быти под правдами епископы ростовския и суждальския, но обновити е митрополию.... а аже отъяти таковой град (Володимир. — *В. Р.*) от правды епископы ростовския и суждальския и быти ему митрополию, не мощно то есть... — едина епископыа была издавна и един епископ во всей земли той, ставим же по временом священым митрополитом всеа Руси»⁹⁶.

В 1169 р. кар'єра Федора завершилася: Лука Хризоверг підтвердив виключне право київського митрополита Константина III і наказав поновити Лева на єпископському престолі у Владимирі. Андрій змушений був пристати на це і відправив Федора на митрополичий суд до Києва. Під 1172 р. літопис сповіщає:

«Том же лете чюдо сътвори Богъ и святая Богородица новое Володимири городе. Изъгна Богъ и святая Богородица Володимирская злаго и пронырливаго, и гордаго лестьця лживаго владыку Федорьца из Володимирия от святое Богородици

⁹⁵ Подскальски Г. Теология и богословская литература Киевской Руси. — С. 228–229.

⁹⁶ Памятники древнерусского канонического права: Русская историческая библиотека. — СПб., 1908. — Т.6. — № 3. — Стб. 63–66.

церкви Златоверхои и о тои вся земля. Не въсхоте благословения оудалися от него (*«за то, что он не думал оказывать милость, но преследовал человека бедного и нищего и сокрушенного сердцем, чтобы умертвить его; возлюбил проклятие, - оно и придет на него; не восхотел благословения, - оно и удалится от него; да облечется проклятием, как ризою, и да войдет оно, как вода, во внутренность его и, как елей, в кости его»* Пс. 108: 16 — 18) и тако и сеи нечъстивии не въсхоте послушати христоролюбиваго князя Андрея, велящую ему ити ставиться къ митрополиту Киеву не въсхоте паче же Богу не хотящую его и святое Богородици изверже его изъ земли Ростовское»⁹⁷.

Церковна організація, що склалася впродовж віків на давньоруських землях віддавна розглядалася константинопольським патріархатом як непорушна цілісність. Київські митрополити виступали послідовними прихильниками єдності церковної організації усієї Русі. Ось чому й не увінчалася успіхом спроба улаштувати у Володимирі-на-Клязьмі автокефального релігійно-політичного центру, навколо якого могли б об'єднатися землі Північно-Східної Русі у суверенне державне утворення з незалежною від київської ієрархії митрополічою кафедрою⁹⁸. Тенденцію до збереження влади київського митрополита над усіма епархіями Русі, можливо, відбиває напис на буллі митрополита Константина II, який обіймав київську кафедру від 1167 р.: «Константин, божией милостью митрополит *всєя* (виділено мною — *В. Р.*) *Россиѣ*»⁹⁹. Це, відсутнє на більш ранніх буллах нововведення, що

⁹⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 551–552.

⁹⁸ Свого часу М. М. Воронін стверджував, що домагання Андрія Боголюбського переслідувала досягнення церковної незалежності не Володимира від Києва, а всієї Русі від Константинополя (Див.: Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский и Лука Хризоверх (Из истории русско-византийских отношений XII в.) // Визант. временник, 1962. — Т. XXI. — С. 29–50).

⁹⁹ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Том 1.: Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — С. 49.

з'явилося в титулі київських митрополитів з часів Константина II, очевидно, було своєрідною реакцією на прагнення Андрія Боголюбського до організації осібної митрополичої кафедри. Отже, підважити авторитет Києва як єдиного митрополичого центру Русі дипломатичним шляхом Андрію не вдалося.

Його честолюбним замислам не судилося збутися. В результаті боярського заклоту Андрій Боголюбський загинув у 1174 р.

Подальше зміцнення політичної єдності Північно-Східної Русі спостерігається за правління Всеволода Велике Гніздо (1176–1212 рр.) під владою якого об'єдналася Ростовська, Суздальська і Владимирська земля. Всеволод подібно київським правителям прийняв титул великого князя. Він користувався реальним авторитетом і значним впливом у політичному житті країни. Тоді відбулися і певні зрушення в системі державно-політичної організації Північно-Східної Русі. Зокрема, там з'являється новий орган державної влади, що за своїми функціями був прототипом майбутнього земського собору. За своєю соціальною природою то був ставно-представницький орган, що слугував надійною опорою влади місцевого князя. Це нововведення об'єктивно урівноважувало боротьбу політичних сил і забезпечувало єдність Володимиро-Суздальської землі.

Іншою була ситуація на Галичині та Волині. Тут віддавна досить міцними були позиції місцевого боярства. Зростання його політичного впливу супроводжувалося послабленням князівської влади, що виявилось вже за правління тут Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187 рр.). У 1173 р. бояри насильно змістили його з князівського столу, посадивши у ньому слухняну маріонетку — Володимира Ярославіча. Щоправда, пізніше Ярославу вдалося повернути галицький престол однак він уже не міг запобігти дальшому занепаду князівської влади, що настала після його смерті.

В результаті тривалої і напруженої боротьби князя Романа Мстиславича з галицьким боярством йому вдалося оволодіти Галичем і на певний період твердою рукою обійняти в ньому всю повноту влади. Об'єднувач Галичини і Волині Роман Мстиславич став одним із наймогутніших правителів Русі. Він зумів підірвати політичну монолітність місцевих бояр і заставив визнати себе за самодержця. Після трагічної загибелі Романа 1205 р. під Завихостом у Польщі, Галицько-Волинська Русь була знову на цілих чотири десятиліття втягнута у вир міжособної боротьби. Знову підводить голову боярство, яке прагнуло відірвати Галичину від Волині й домагалося проголошення на галицькому столі вигідних для них кандидатів.

На Галичині боярство як урядова, служебна верства було тісно пов'язано із заможним земським господарсько-волостительським прошарком¹⁰⁰. Володіючи значними земельними маєтностями місцева земельна аристократія у цих умовах поступово зосереджує у своїх руках головні органи місцевого управління та владні повноваження. Опираючись на свою економічну та воєнно-політичну міць вона фактично розпоряджалася князівським столом, запрошуючи і усуваючи володарних князів. Так, коли 1211 р. сини чернігівського князя Ігоря Святославича, які спільно управляли Галичиною вступили у конфлікт з місцевим боярством (за допомогою якого вони утвердилися тут у 1205 р.), бояри прикликавши угорців, фізично знищили Ігоревичів, в такий спосіб усунувши їх від влади. Коли вдова князя Романа хотіла правити у Галичині від імені своїх малолітніх дітей, бояри вигнали її із міста і їй довелося шукати захисту в угорського короля. Тим часом, навесні 1213 р. на галицькому престолі утвердився один із найзаможніших, серед місцевих олігархів, боя-

¹⁰⁰ *Грушевський М.* Галицьке боярство XII–XIII ст. // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 томах. — Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900). — С. 444–445.

рин Всеволод Кормильчич. То був безпрецедентний у політичній історії Київської держави випадок, який не міг не викликати осуду і засудження не тільки з боку руських князів, але й володарів сусідніх країн.

Політична влада галицького боярства і його участь у державному управлінні реалізувалась через боярську раду. Однак наявні історичні джерела не дають можливості з впевненістю відповісти на питання чи був цей орган постійно діючим політичним інститутом чи збирався тільки у для вирішення нагальних питань. Значення боярської ради особливо зросло у перші десятиліття XIII ст. В той час галицьке боярство набуло найбільшої могутності і впливу. З метою максимально обмежити владу галицького князя тамтешні бояри позбавили його права розпоряджатися наявним фондом земельних володінь Галицько-Волинської Русі. Зокрема, на таких умовах було поставлено на князівський стіл Данила Галицького. Як сповіщає Галицько-Волинський літопис, бояри *Данила князем назвали, а самі землю тримали*. У своїй боротьбі з боярством Данило спробував було опертися на віче. Воно скликалося в 1231 і 1235 рр., однак, реальної підтримки і допомоги Данилу з боку міської громади не було надано. Оця боротьба двох політичних сил — князівської і боярської залишалась визначальним фактором формування місцевих особливостей державного устрою та політичної системи Галицько-Волинської землі.

Хоча ідея спадкоємства Галицькою Руссю традицій першої Київської держави в староруському письменстві не була висловлена експліцитно вона покволом прокламувалась через низку ідеологічних новацій, покликаних вивищити статус Галицько-Волинського князівства в політичній структурі конгломерату руських земель. Літописець Данила Галицького, утверджуючи ідею верховної влади галицько-волинських князів над Руссю, називає Данилового батька — князя

Романа Мстиславича «самодержцем» всея Руси. До цього галицько-волинський книжник додає, що той «бѣ цесарь в Роуской земли», а його син Данило володів «Роускою землею, Киевом и Володимером и Галичем»¹⁰¹, дарма, що Данило, як і його батько ніколи не князував у Києві. Від 1253 р. він коронується як «rex Russiae» («світлішим королем Русі») титулував Данила Романовича папа Інокентій IV)¹⁰². Прикметно, що і М. Стрийковський називає Галицько-Волинську Русь «Руським царством»¹⁰³.

Таким само амбітним виявом життєвої снаги цього державно-політичного утворення був і так званий *холмський проект* Данила Галицького — грандіозна розбудова столярного граду «королівства Русі». Данило прагнув зробити з Холма не тільки і не стільки укріплену фортецю — головний замок для захисту Забужжя. Мовлячи словами М. С. Грушевського, «се була дитина його серця, коло котрої він заходився в розцвіті своїх сил і засобів, і він хотів зробити з нього першорядне місто»¹⁰⁴. Високий соціальний статус і майбутнє призначення цього міста засвідчують також слова галицько-волинського книжника про те, що Холм «бысть созданъ Божиим веленьемъ»¹⁰⁵. Запрошені Данилом іноземні майстри укріпили місто міцними укріпленнями та звели у ньому

¹⁰¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ — Т.2. — Стб. 807–808,

¹⁰² *Большакова С. А.* Папские послания Галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. — М., 1976. — С. 122–129; Ширше про коронацію Данила див., наприкл.: *Kwiatkowski Krzysztof.* Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi — okolicznosci, wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na krola Rusi w 1253/1254 roku // KLIO. Czasopismo poswiecone dziejom Polski i powszchnym, 2004, 5. — S. 37–61.

¹⁰³ *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, žmudzka i wszystkiej Rusi. — Т. I. — S. 224–225.

¹⁰⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 382.

¹⁰⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— Т.2. — Стб.

чимало нових світських споруд та храмів. У 1240-х рр. з Угровська сюди було перенесено єпископську кафедру¹⁰⁶. Кафедральна церква Івана Златоуста була справжнім мистецьким шедевром:

«зданье же еѣ сиче быс комары с каждо угла преводъ и сто-
янье ихъ на четырехъ головахъ члвецскихъ изваяно отъ
нѣкоего хытрѣчь. Окъна з украшена стеклы Римьскими. Вхо-
дящи во олтарь стояста два столпа от цѣла камени и на нею
комара и выспръ же вѣрхъ украшенъ звѣздами златыми на
лазурѣ. Внутрьнии же еи помость бѣ слить от мѣди, и от
олова чиста яко блестяся яко зерчалу. Двѣри же еи двоя
украшены каменьемъ Галичкымъ бѣлымъ и зеленымъ Холм-
ьскимъ. Тесанымъ узоры тѣ некимъ хытрѣчемъ Авдьемъ
прилѣпы от всѣхъ шаровъ и злата. Напреди ихъ же бѣ из-
дѣланъ Спас, а на полунощныхъ святыи Иван, якоже всимъ
зрящимъ дивитися бѣ»¹⁰⁷.

Не піддаючи сумніву історичну достовірність літописного опису холмських будівель зауважу, що лексика архітектурної термінології знаходить певну відповідність в перекладних описах Єрусалимського храму. Вона була почерпнута, як показав О. С. Орлов, із Біблії, *Хроніки* Малали та Амартола, Йосифа Флавія і *Александрії*¹⁰⁸. Оці ремінісценції галицького книжника-срудита повинні були посилити історичну змістовність «народження» нової християнської столиці теологічно обгрунтованим чином.

З цією ж метою до Холма Данилом були зведені з Києва і Вручого християнські святині. Галицький князь — сповіщає літопис — «украси же иконы еже принесе ис Кыева, каменьемъ драгимъ и бисеромъ златымъ, и Спаса Пресвятое

¹⁰⁶ *Щанов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. — М., 1989. — С. 54, 202–203.

¹⁰⁷ *Ипатьевская летопись // ПСРЛ.* — Т.2. — Стб. 843–844.

¹⁰⁸ *Орлов А. С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // *Известия Отделения русского языка и словесности АН*, 1926. — Т. XXXI. — С. 109, 122–124.

Богородиць иже ему сестра Федора и вда из монастыря Федора. Иконы же принес из Оуручего. Оустретенъе от отца его диву подобны ... и колоколы принес ис Киева, другие ту солье»¹⁰⁹.

Вилучення Данилом двох намісних ікон із знаменитого київського монастиря св. Федора, який був закладений в 1128 р. князем Мстиславом, сином Володимира Мономаха навряд чи можна пояснити загрозою монголо-татарського нападу на Київ¹¹⁰. Після смерті старших родичів та сестри Феодори Данило вважав себе спадкоємним володільцем цього монастиря¹¹¹. Київське походження цих християнських реліквій — ікон та церковних дзвонів повинно було надати респектабельності новозбудованому місту й вивищити його статус.

Амбіції Данила, спрямовані на перетворення Холма у гідне столиці «Руського царства» місто, виявлялися й у пошуках відповідних геральдичних символів для цього державно-політичного утворення та інсигній влади. Поблизу Холма, Данило звів «столпъ.. камень, а на нѣмь орель камень изваянь. Высота же камени десяти лакоть с головами же и с подножьями 12 лакоть»¹¹². Історики минулого, коментуючи символіку цього образу, схильні були убачати у холмській скульптурі візантійську емблему двоголового орла, який буцімто був княжим гербом Данила¹¹³. Однак, як

¹⁰⁹ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 2. — Стб. 844.

¹¹⁰ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал, 1997. — № 1. — С. 118.

¹¹¹ Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. — С. 142.

¹¹² Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 2. — Стб. 845.

¹¹³ Иловайский Д. И. Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Памятники русской старины в западных губерниях изд. П. Н. Батюшковым. СПб., 1885. Вып. 7. С. 4; Solovjev A. Les emblemes heraldiques de Byzance et les Slaves // *Seminarium Kondakovianum*. — Praha, 1935. — Т. VII. — Р. 119–164. Некрасов А. И. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века. — М., 1936. — С. 136; Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. — М., 1955. — С. 92.

доводить А. Л. Хорошкевич, двоголовий орел хоч і виступав у Візантії символом релігійної і світської влади, проте, на відміну від Священної Римської імперії тут він не здобув геральдичного значення¹¹⁴. Холмський кам'яний монумент зі скульптурним зображенням орла покликаний був, як уявляється, символічно засвідчити королівську гідність («rex Russiae») Данила Галицького: *«Бо Я ось сьогодні поставив тебе містом твердинним, і залізним стовпом, і мідяними мурами проти всієї цієї землі, проти царів Юди, проти його князів, проти його священників та проти народу цієї землі. І будуть вони воювати з тобою, та не переможуть тебе, бо Я із тобою, — говорить Господь, щоб тебе рятувати !»* (Єр. 1 :18 — 19).

Мистецтво було не єдиним виявом амбіцій Данила Галицького. Намагаючись вивищити статус власного князя, під пером літописця і зовнішній вигляд останнього набуває відповідної могутньому володарю царської гідності. Характерним у цьому відношенні є опис його вбрання, вміщений під 1252 р. На чолі руських полків, споряджених озброєнням «татарським», Данило їхав «по обычаю Роуску: бѣ бо конь под нимъ дивленію подобенъ, и сѣдло от злата, жьжена, и стрѣлы и сабля златомъ оукрашена. Иными хитростями, якоже дивитися: кожуюъ же оловира Грѣцького, и кроуживы златыми плоскими ошить, и сапозы зеленого хѣза шити золотом»¹¹⁵.

Свого часу О. С. Орлов звернув увагу на те, що вбрання Данила виписано з реальними деталями, що виходять за межі трафарета давньоруських літописів. За спостереженнями дослідника, цей опис було запозичено давньоруським книжником із *Хроніки* Георгія Малали: «В XVII книге Ма-

¹¹⁴ Хорошкевич А. Л. Символы русской государственности. — М., 1993. — С. 21–22.

¹¹⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 814.

лалы по Еллинскому Летописцу описывается одежда Чафия, Лазско-Перского царя, которую даровал ему император Устин, как инсигнию власти: носил он « вѣнецъ Румескъъ», но белый «оскриль» имел « в багра место нашву злату плоску ... сапозе же его беша от своя ему страны червьени с бисеры, прѣскимъ образомъ, тако же и пояс ему съ бисеры». При цьому, вчений не виключав можливості, що «на изображение Даниила, кроме Чафия, налегли черты царя Дария Перского из Александрии, именно из рассказа о том, как принимая Александра Македонского, «сediaше Даріи въ венци, иже бе съ каменіемъ, в ризе червлене, яже бе вавилоньскы ткана златымъ пряденом, и в багре царьстемъ, и в сапозехъ златыхъ, съ каменіемъ деланы по лысту его, скипетры обаполы его, пальци же тмами около его». После беседы, Дарий «дрѣжа за руку Александра и веде его въ полату свою. И се же знамение добро имяше Александр, за руку приведенъ отъ врага. И пришед во внутрь полаты своя, абие възлеже прѣвее Александр на вечери Дарѣви»¹¹⁶. З такою гостинністю Дарія співставляється завершення літописної оповіді 1252 р. про виправу Данила. Похваливши руський «обычай» Данила, угорський король «просися у него въ станъ, зане зной бѣ велик дне того. Он же яи за за роукоу и веде его въ полатуо свою, и самъ совлочашеть его и облачашеть и въ порты своя; и таку честь творяшеть ему, и прииде въ домъ свой»¹¹⁷.

Після смерті Данила Галицького, Холм, нехай і з перервами, продовжував залишатися княжим столом до кінця XIV ст. Однак, процвітання цього князівства було ефемерним.

¹¹⁶ Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия отделения русского языка и словесности АН, 1926. Т. XXXI. — С. 105–106.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 814 — 815.

3.4. Влада і Церква

Важливою інституційною ланкою державно-політичної системи Київської Русі була Церква. Вона об'єднувала усі давньоруські землі в єдину митрополію з центром у Києві. Незважаючи на її підпорядкування Константинопольському патріархату вона була цілком самодостатньою організацією. Церква у Київській Русі формувалася як державний інститут. Подібно всім іншим східним Церквам, вона була автономною у внутрішньому релігійно-канонічному улаштуванні. Пристосовуючись до конкретно-історичних умов ранньосередньовічної Русі церковна організація вибудовувала свою структуру наближену до існуючого територіально-адміністративного устрою. В період збереження монархічної форми правління у країні функціонувала єдина загальнодержавна митрополія і кілька єпископій. Перші єпископські кафедри були засновані за правління Володимира в Новгороді та Білгороді поблизу Києва, а потім й у Чернігові та Переяславі. У 60-х рр. XI ст. поряд з Київською митрополією зі згоди Константинопольського патріархату у цих містах з'являються титулярні (сан титулярного єпископа був персональною відзнакою, а не церковно-адміністративною посадою) митрополичі кафедри¹¹⁸. Церковне вивищення тамтешніх єпископій відповідало тогочасній політичній системі, що склалася за володарювання старших синів Ярослава Мудрого. Щойно тріумвірат Ярисловичів припинив своє існування юрисдикція Київської митрополії була знову поширена на всю Київську Русь.

¹¹⁸ *Поппэ А. В.* Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI столетии // *Византийский временник*, 1968. — Т. XXVIII. — С. 97–108. Порівн.: *Назаренко А. В.* Митрополии Ярославичей во второй половине XI века. // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*, 2007, № 1. — С. 85–103.

З утвердженням поліцентричної форми державної влади практично в усіх головних центрах давньоруських земель-князівств відкриваються єпископські кафедри. В XII на початку XIII ст. нові єпископії відкрилися у Смоленську, Рязані, Турові, Галичі, Перемишлі та деяких інших центрах Система церковного устрою Київської Русі суттєво відрізнялась від візантійського зразка. У Візантії єпископські кафедри були відкриті майже у кожному місті. Кількість єпископій руської церкви до монгольського часу була тотожна чисельності земель-князівств Київської держави того періоду. При цьому, старшинство князівських столів не визначало ранг тієї чи іншої єпархії. У літописних текстах єпископські кафедри кожного разу перераховуються довільно, а не за усталеним порядком.

Духовенство не вилучалося із політичного життя країни. Взаємини між державною і церковною владами в Київській Русі вибудовувались під впливом місцевої традиції князівської опіки над культом, який ще з язичницьких часів був залежним від вищої світської влади та християнських норм відносин між «священством» і «царством»¹¹⁹. Зокрема, у передмові до шостої новели Юстиніана, вміщеній у відомій на Русі з XI ст. Кормчій книзі (Номоканоні) проголошувалося, що обидві влади («священство» і «царство») є божими дарами:

«велии в человецех суть дари божии съвыше данааго человека колубия: священство же и царство, ово убо божественным служба, ово же человекьскими обладая и прилежащее. И от единого и того же начала обое происходя и человекьское украшаеа житие»¹²⁰.

¹¹⁹ Щанов Я. Н. «Священство» и «Царство» в Древней Руси в теории и на практике // Византийский временник, 1989. — Т. 50. — С. 133.

¹²⁰ Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. — СПб., 1906. — Т. 1. — С. 739–740.

Слід проте зауважити, що в протиставленні і поєднанні понять «царство» і «священство», перенесених із візантійської практики на давньоруський ґрунт, під «царством» далеко не завжди розумілась реальна князівська влада. Як слушно зауважив було Я. М. Щапов, «учения о царской власти и ее отношении к «священству» перешли на Русь в готовом виде и, пожалуй, не рассматривались как связанные с отношением между княжеской властью и церковью в этой стране. Они были поняты и усвоены, но практически не применимы, ибо византийский императоры на Руси не обладали властью, а соотношение между светской и церковной властями на месте строилось в соответствии с местными социально-политическими условиями в большей степени, чем под влиянием восточнохристианских идей. Поэтому эти отношения должны были вырабатываться здесь заново на основе прежде всего реального соотношения княжеской и церковной властей и лишь после этого под влиянием принципов отношений светской власти (а не императора только) и церкви, принесенных византийскими иерархами и переводными книгами»¹²¹.

Церква Київської Русі втручалась у міжкнязівські взаємини, примиряючи й згладжуючи політичні конфлікти й протиріччя. Наприклад, коли у 1073 р. на київський престол зійшов Святослав Ярославич, вигнавши з Києва свого старшого брата Ізяслава, печерський ігумен Феодосій виступив на захист останнього.

«Сице бо двема братома брань сътворити на единого старейшаго их брата, христолюбца князя Изяслава, и тако прогнать бысть от града столнаго Киева. И онемъ пришедшим в град тый, посылають же по блаженаго отца нашего Феодосиа, бедяще того приити к ним на обед и причаститися неправеднем том съвете. Той же бе исполнень святого духа

¹²¹ Щапов Я. Н. «Священство» и «Царство» в Древней Руси в теории и на практике. — С. 136.

преподобный, и яже разумев еже неправедно суще изгнание иже о христороубци, и глаголеть посланному, яко не имамъ ити на трапезу Иезавелину и причаститися брашна того, исполнь суца крови и убийства, и ина многа глаголавъ, отпусти того, рекъ, яко възвестиши вся си пославшим тя»¹²².

Феодосій у своїх приватних посланнях і публічних зверненнях до Святослава продовжував звинувачувати останнього у тому, що той «не по закону седша на столе томъ» і вимагав повернути Ізяслава «на столъ, иже ему благоверный отецъ твой предасть».

Церква засуджувала князівські міжусобиці і доступними їй засобами запобігала їх ескалації. «Мы есмы приставлены в Руской земле от Бога востягивати вас от кровопролитья — говорив наприкінці XII ст. митрополит Никифор київському князю Рюрику Ростиславичу, — аж ся прольяти крови крестьянской в Руской земле»¹²³. Мирячи 1270 р. між собою новгородців з тверським князем Ярославом Ярославичем руський митрополит Кирило II (1242–1280) прийняв на себе поручительство за князя: «А князь велики Ярославъ Ярославичъ въ чемъ неправъ предъ вами, въ томъ во всемъ кается и прощается, и впередъ къ тому таковъ быти не хочеть; а язъ вамъ поручаюся по немъ, и вы бы его приняли съ честью достойной». То був перший в давньоруській історії випадок, коли митрополит заявив про своє високе становище як глави Церкви: «Господь Бог в себе место даде власть апостолом своим вязати и решати и по них наследником их; и се мы апостольстии наследници, и образ Христов имущее и власть его дръжаще»¹²⁴. Однак, добачати у цих словах зверхність чи залежність князя від митрополичої влади не доводиться.

¹²² Києво-Печерський патерик. — С. 66,69.

¹²³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 684.

¹²⁴ Цит. За: Вальденберг В. Древнерусские учения о пределах царской власти. Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века. — Пг., 1916. — С. 125.

Унаслідок дедалі зростаючої ролі християнського кліру у державно-політичному житті Русі й конституюванням у ньому відповідних цінностей у князівському середовищі ще з перед середини XI ст. міцно закорінився звичай цілування хреста при складанні угод чи присяги. Хрестоцілування встановлювало певний правопорядок, визначало умовну межу, переступати яку не дозволено без ризику опинитися «преступником». Семіотика словосполучення, що використовувалося давньоруськими книжниками для означення порушення хрестоцілування, гадаю, була тісно пов'язана зі словом того ж семантичного ряду, що й «за-конь», яке буквально означає «за кінець», «за край»¹²⁵. Отже, обряд хрестоцілування, відновлюючи правопорядок у суспільстві, покликаний був слугувати збереженню його цілості, адже поняття *правопорядок* і *світопорядок* були за середньовіччя не роздільні¹²⁶.

Виступаючи повіреними особами міжкнязівських порозумінь, церковні ієрархи Київської Русі стояли на сторожі їх не порушення. «Преступити крест» чи «съступить хресьного целования» у суспільній свідомості розглядалося як відречення від Бога. Наприклад, патріарх Філофей у своїй грамоті 1371 р. до тверського князя Михаїла про замирення останнього з митрополитом Олексієм напучував того такими словами: «преступление крестнаго целования есть отречение отъ Бога. Так учат нас святые Отцы, говоря, что клятвopеcтупление есть отречение от Бога, а кто отрекся от Бога, тот к какому другому прибегнет Богу? Ибо нет другого Бога, кроме Бога нашего»¹²⁷.

¹²⁵ Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — С. 119.

¹²⁶ Див.: Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М., 1972. — С. 143.

¹²⁷ Памятники древнерусского канонического права: Русская историческая библиотека. — СПб., 1908. — Т. VI. — Прил. № 29. — Стб. 163 — 164.

Будучи універсальним і загальнообов'язковим «становим» інструментом збереження світопорядку, інститут хрестоцілування почасти стримував і запобігав ескалації конфліктів у давньоруському суспільстві, був своєрідним вододілом між миром і війною. Однак, встановлювана ним рівновага, була доволі розмитою і вельми хисткою. Це засвідчують, зокрема, партикулярні спори з приводу цінностей хрестоцілування. Характерним у цьому відношенні є вміщений у Київському літописі діалог князя Ростислава Мстиславича з ченцем Києво-Печерського монастиря Полікарпом. Князь, воліючи провести останок свого життя у чернецтві, якось мовив Полікарпові:

«хотель быхъ освободитися отъ маловременнаго и суетнаго света сего, и мимотекущаго и многмятежнаго житья сего, ежи преди въспоминах ти». Он же ему тако молвяше: «вамъ Бог тако велел быти: правду деяти на семь свѣте, и въ правду судити, и въ хрѣстномъ цѣлованьи выстояти». Ростиславъ же ему тако рече: «Отце! Княжение и миръ не можетъ безъ греха быти, а уже есмь былъ немало на свете семь»¹²⁸.

Отже жорсткий політичний прагматизм всеж-таки домінував над морально-етичними цінностями.

¹²⁸ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т.2. — Стб — Стб. 530.

Розділ 4

МОДЕЛІ ВЛАДИ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ПИСЕМНІЙ ТРАДИЦІЇ

4.1. Образ князя у «язичницькій» картині світу

Годі шукати у ранньому київському літописанні достовірних архаїчних уявлень про природу князівської влади. Витворюючи життєписи перших київських князів староруські літописці надихалися, переконаний, не усними чи народно-міфопоетичними уявленнями про сакральну владу, а вже готовими літературними взірцями.

З таких готових сказати б лекал був викраєний портрет Святослава Славного. Його полководницька діяльність розгортається, якщо довіряти літописній хронології, з 964 року, коли він виріс і змужнів й, за свідченням *«Повісті временних літ»* став воїв збирати, багатьох і хоробрих. За ознаками хоробрості, відваги і швидкості пересування у бойовому поході князь співставляється з пардусом: «...легко хода· аки пардусь, войны многи твораше»¹. Уславлюючи воєнні походи Святослава, старокіївські літописці вирізняють такі риси особистості князя, як його невибагливість, лицарське ставлення до ворога:

«Князю Святославу възрастѣшю· и възмужавшю· нача вои совкупляти· многи и храбры, и легько ходя· аки пардусь· войны многы твораше хода възь по собѣ не возаше· ни котъла ни мась вара· но потонку изрѣзав конину ли· звѣрину ли· или говядину на оуглех испекъ гадаху· ни шатра имаше· но подькладъ пославъ и сѣдло в головахъ.. и посылаше къ странамъ глагола· хочю на вы ити»².

¹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 64.

² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 64–65.

Образ мужнього воїтеля текстуально ґрунтується, як доведено у науці на характеристиках Александра Македонського візантійської *Хроніки* Георгія Амартола³. Варто принагідно зауважити, що *Новгородський третій літопис*, сповіщаючи про вінчання на царство князя Івана Васильовича крім інших епітетів («премудр», «храбосерд», «крепорук») відзначає, що був він до того ж «легок ногами аки пардус»⁴.

Поняття честі було центральним в рицарському етосі — стилі життя провідної верстви суспільства й прийнятій нею ієрархії цінностей, що визначала модель соціального орієнтованої поведінки⁵. Рицарство традиційно вважається суто західноєвропейським явищем. Однак, його глибокі і давні коріння були вигодувані, за образним висловом Франко Кардіні, степним чорноземом й, «вітер степів гуде у гіллях дерева середньовічного рицарства»⁶. Ідеологія рицарства своїми коріннями сягає в глибини самосвідомості варварських народів середньовічної Європи з притаманним їм культом вождя, особистої відданості і воєнної відваги. Ставлення до князя визначалося тим, наскільки його вчинки відповідали тому, що в сукупності усталених морально-етичних принципів визначало поняття честі. При цьому, не можу погодитися з тим, що «честь» є якоюсь ідеальною субстанцією, яка чудесним чином *сходить* на князя разом з титулом, престолом й усіма атрибутами князівської влади, її покладають на голову як вінець⁷.

³ Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи. — С. 104.

⁴ Новгородская третья летопись // ПСРЛ. — Т. 3. — СПб., 1843. — С. 250.

⁵ Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали. — М., 1987. — С. 26.

⁶ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. — М., 1987. — С. 61.

⁷ Черная Л. А. «Честь»: представления о чести и бесчестии в русской литературе XI—XVII вв. // Древнерусская литература: Изображение общества. — М., 1991. — С. 58. Порівн.: Стефанович П. С. Древнерусское понятие чести по памятникам литературы домонгольской Руси // Древняя Русь: Вопросы медиевистики, 2004, № 2 (16). — С. 63–87.

Адже честь то не застигла іманентна данність, раз і назавжди дарована князівському клану. Саме слово «честь» було похідним від спостереження за поведінкою людини й розуміння / прийняття оточуючим його соціумом. Інакше кажучи, місце князя у суспільстві прямо залежало від оцінки його поведінки оточенням. Претензія на визнання обов'язково повинна була відповідати прийнятим нормам поведінки⁸. Уявлення про честь князя-язичника, що формувалася з часу появи у східнослов'янському суспільстві воєнних співтовариств, відбивають наступні слова Святослава Ігоревича, адресовані візантійському імператору Іоану Цімісіхію: «Зря (імператор ромеїв — *В. Р.*) по неразумению своему принимает росов за изнеженных баб и тщится запугать нас угрозами, как грудных младенцев, которых страшат всякими пугалами. ... мы не какие-нибудь ремесленники, добывающие средства к жизни трудами рук своих, а *мужи крови*, которые оружием побеждают врага»⁹. Як бачимо, для Святослава честь пов'язана з кров'ю, пролитою у війнах і грабунках.

Мужність на війні залишалась чи не найбільшою чесною й для християнського князя. Попри привнесений Церквою християнський символізм найважливішими елементами «рицарської» конструкції ідеальної князівської поведінки була особиста мужність на війні та полюванні. Глибоку закоріненість подібних уявлень в ментальних установках східних слов'ян відбиває, на мій погляд, семантичний, зі знаком отожднення, ряд: «*поле брані*» — «*поле честі*»¹⁰.

Та чи інша форма діяльності середньовічного колективу, для того щоб стати соціально значущим фактором, повинна була перетворитися на ритуал. І бій, і полювання, і диплома-

⁸ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — С. 113.

⁹ Лев Диакон. История / Пер. Копыленко М. М. — М., 1988. — С. 57.

¹⁰ Див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1980. — Т. IV. — С. 599.

тія — ширше, управління взагалі, потребували ритуалу¹¹. Звідси, гадаю, й осмислення середньовічними книжниками у витвореній ними міфопоетичній моделі світу образу князя через метафору звіра. Так, оповідаючи про сватання древлянського князя Мала до дружини загиблого під час виправи 945 р. володаря київського престолу Ігоря — княгині Ольги, літописець вкладає в уста древлянських послів наступні слова: «Посла ны Дервьская земля, рекущи сице: мужа твоего убихомъ, бяше бо мужъ твой аки волкъ восхищая и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Древьскую землю»¹². Метафора «вовка» передає тут образ князя-воїна і дружини-«зграї» у поході. Водночас, древлянські князі образно, в іпостасі добрих пасторів, протиставляються київським.

Київський князь Святослав не був, як це іноді стверджується у науковій літературі, таким собі військовим авантюристом, який необдуманно спокусився втрутитися у болгарську кампанію. Зовнішня політика Святослава Ігоревича, радше, осягнення старокиївськими книжниками-християнами природи його домагань на Балканах не знайшла ще належного висвітлення в літературі. Буквально сприймаючи подієву канву повіствування «*Повісті временних літ*» історики, зазвичай, убачали у ній воєнне авантюрицтво, оповите героїкою дружинного епосу. Так, за образним визначенням О. Є. Преснякова, «История Святослава — последняя вспышка буйной силы, разгулявшейся в IX и X вв. на вольном просторе Восточной Европы и в то же время последний взмах меча, создавшего основу Киевского государства»¹³. В. В. Мавродіну,

¹¹ Лотман Ю. М. Об оппозиции «честь-слава» в светских текстах киевского периода // Ученые записки Тартуского университета: Труды по знаковым системам, 1967. — Вып. 198-3. — 100-112.

¹² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 56.

¹³ Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. — М., 1993. — С. 327 — 328.

наприклад, також уявлялась фігура Святослава втіленням «славного варварства» — героїчного, дружинного періоду в історії Русі¹⁴. Така одностороння і прямолінійна оцінка діяльності Святослава подекуди поділяється деякими вченими й донині. Прийнято вважати, що грандіозні войовничі авантюри Святослава та його дорадників перешкоджали створенню міцного фундаменту давньоруської державності, а були, в кращому випадку, покликані розірвати блокаду сусідніми країнами торговельних шляхів Київської Русі.

Між тим, витворюючи образ відважного, невибагливого у дружинно-польовому побуті язичницького воїтеля, давньоруські книжники, в притаманних для християнської культурної традиції категоріях символічного способу мислення, убачали у його діяльності державотворчий, сказати б, первень. Вміщене в «*Повісті временних літ*» під 967 р. лапідарне повідомлення про перший болгарський похід Святослава є ще тільки преамбулою до амбіційних претензій київського князя: «В лѣто 6475. Иде Святославъ на Дунай на Болгары. И бившемъса шбоимъ. шдолѣ Святославъ Болгаромъ. и взя городъ 80 по Дунаеви, и сѣде княжа ту. въ Переяславци. емля дань на Грьцѣх»¹⁵. Заперечуючи існування давньоруського народного переказу, яке б змогло зберегти таке число, захоплених Святославом міст, О. О. Шахматов підтримував думку про книжне походження цього повідомлення¹⁶. У цьому зв'язку не залишилось не поміченим повідомлення давньоскандинавської саги про Харальда Сурового. Повісткуючи про його похід з військами «на запад, в Африку, которую веринги называють Страна Сарацин», Сноррі Стурлусон зауважує, що там він захопив «восемьде-

¹⁴ *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. — Л., 1945. — С.269.

¹⁵ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 65.

¹⁶ *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. — М., 2001. — С. 93, 504.

сят городов. Некоторые из них сдались ему, другие же он взял силою»¹⁷. Навряд щоб, ця числова відповідність захоплених міст була випадковою.

Прагнучи вигідно скористатись ослабленням Болгарського царства, що було наслідком внутрішньо-політичних протиріч 963 р., Царгороду вдалося спокусити Святослава заманливою перспективою взяти під свою оружну руку Балкани. Відповідно до угоди, укладеної з візантійським імператором Никифором Фокою¹⁸, руські війська і виступили проти болгар. Виставлене супроти київського воїнства тридцятитисячне болгарське військо не витримало першого ж натиску русів і відійшло до дунайської фортеці Доростолу (тепер Сілістрія). Дізнавшись про поразку, болгарський цар Петро від надмірних переживань тяжко захворів і невдовзі помер. Тим часом майже вся східна Болгарія була упокорена військами Святослава. Вони захопили дунайське Пониззя, де їхньою військовою базою став Переяславець — місто Мала Преслава¹⁹. Не виключено, що під час цього походу Святослав поширив свою владу не тільки на землі Нижнього Дунаю, але й і на захід та південь від нього з Великою Преславою — столицею Болгарського царства, включно. Влітку 968 р. Святослав змушений був залишити Переяславець і по-

¹⁷ *Снорри Стурлусон*. Круг Земной / Изд. подг. А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский. — М., 1980. — С. 404–405.

¹⁸ Детальніше про русько-візантійські стосунки 60–70-х рр. X ст. див.: *Poppe A.* Nie miecyem a piórem: Swiatoslaw Igorewicz i Leon Diakon // *Człowiek w społeczeństwie sredniowiecznym*. — Warszawa, 1997. — S. 341–347; *Ponpe A.* Святослав Славний і Візантія // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. — К., 2002. — С. 41–47.

¹⁹ Питання про локалізацію цього міста та його роль у дунайських війнах Святослава залишається дискусійним у науці. Огляд думок див.: *Перхавко В. Б.* Летописный Переяславец на Дунае // *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы*. — М., 1995. — С. 168–172.

спішити з частиною своїх воїв на допомогу Києву, який взяли в тісне кільце облоги печеніги. Прогнавши в Поле печенігів, Святослав потурбувався про зміцнення управління Київською державою. Свого старшого сина Ярополка він посадовив князем у Києві, Олега у Древланській землі, а наймолошого Володимира відрядив посадником до далекого Новгороду. Сам же він, поховавши матір, заявив про свої наміри створити могутню слов'янську державу на широких просторах між Дунаєм і Чорним морем.

Під час своєї другої болгарської експедиції 969 р. Святослав, як достеменно встановлено, захопив Велику Преславу, полонивши при цьому царя Бориса II з сім'єю. У літописній статті, вміщеній в «*Повісті временних літ*» під 969 р. містяться вельми промовисті слова, вкладені літописцем в уста київського князя: «Не любо ми есть в Киевѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середа земли моей, яко ту вся благая сходятся: от Грекъ злато, поволоки, вина и овошцеve разноличныя, изъ Чехъ же, из Угоръ сребро и комони, из Руси же скоро и воскъ, медь и челядь»²⁰.

Оцю, сказати б «промову» київського князя І. М. Данилевський, в одній із своїх праць²¹, співвідніс з хіліастичним пророцтвом Єзекиїла: *«так говорит Господь Бог: вот, Я возьму сынов Израилевых из среды народов, между которыми они находятся, и соберу их отовсюду и приведу их в землю их. На этой земле, на горах Израиля Я сделаю их одним народом, и один Царь будет царем у всех их, и не будут более двумя народами, и уже не будут вперед разделяться на два царства. И не будут уже осквернять себя идолами своими и мерзостями своими и всякими пороками своими, и освобожу их из всех местожительства их, где они грешили, и очищу их, и будут Моим народом, и Я буду их Богом».* (Иез. 37. 21–23.).

²⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 67.

²¹ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — С. 177.

Свого часу, покликаючись на цю, одну із небагатьох доступних мені тоді публікацію вченого, я висловив було сумнів, що перед нами чергова референція літописця до біблійного тексту, вважаючи, що тирада князя-язичника відбиває притаманну багатьом індоєвропейським народам тернарну структуру ідеального обулаштування універсального царства-імперії, яку Ж. Дюмезіль співвідносив з трьома основними її функціями — жрецькою (духовною), воїнською і господарчою²². Пізніше цьому сюжету І. М. Данилевський присвятив окрему розвідку²³, у якій навів ряд додаткових аргументів, а також літературних паралелей словам Святослава й обґрунтував заяву останнього про Переяславець — «середину землі», як претензію київського князя стати на чолі правовірного християнського світу.

Співставивши літописний фразеологізм «середа землі», яким у давньоруській літературі домонгольського часу прийнято було означати Єрусалим, з відповідними фрагментами *Життя* Василя Нового та біблійної книги Ездри, дослідник віднайшов у поведінці Святослава ряд цікавих аналогій з діями перського царя Кіра. Згідно пророцтву Єремії, саме язичнику Кіру належало відродити Єрусалим й храм Господень: *«Так говорить Кир, царь Персидский: все царства земли дал мне Господь Бог небесный, и Он повелел мне построить Ему дом в Иерусалиме, что в Иудее. Кто есть из вас, из всего народа Его, — да будет Бог его с ним, — и пусть он идет в Иерусалим, что в Иудее, и строит дом Господа Бога Израи-*

²² Див.: Рычка В. М. Русь: становление империи Рюриковичей (К вопросу о характере имперских притязаний Святослава) // Славяне и их соседи: Межславянские взаимоотношения и связи. Средние века — раннее Новое время /Сб. тезисов 18 конференции памяти В. Д. Королюка. — М., 1999. — С. 138–140.

²³ Данилевский И. Н. Почему «середа землі» была в Переяславце на Дунае? // Источниковедение и краеведение в культуре России: Сб. к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта Историко-архивному институту. — М., 2000. — С. 41–45.

лева, Того Бога, Который в Иерусалиме. А все оставишися во всех местах, где бы тот ни жил, пусть помогут ему жители места того **серебром и золотом** и иным имуществом, и **скотом**, с доброхотным даянием для дома Божия, что в Иерусалиме». (Ездра. 1: 2–4).

Уготовивши Святославу подібну місію, літописець, тим самим закладає у язичницьке минуле Русі ідею, якщо не одвічної її богообраності, то, принаймні натяк на царственість її, можливо, претензію на спадкоємність християнських сакральних центрів правовірного світу, якими були Єрусалим, Царгород/Константинополь і збудована на зразок Царгорода столиця Симеона Болгарського — Преслав чи, радше *Преславен град*²⁴. Оці рефлексії, гадаю, й обумовили вибір назви третього за значенням після Києва і Чернігова міста «Руської землі» — Переяслава. Либонь, не випадково, споруджені тоді у ньому архітектурні пам'ятки позначені впливом болгарської школи²⁵. Таке уподібнення Переяслава Руського болгарському першообразу і спільному для них прототипу Божого Града було закономірним наслідком характерного для давньоруської церковно-політичної еліти стремління до імітації «ромейської» парадигми облаштування на Русі богохранимого царства.

Розвиваючи низку аналогій Святослава з Кіром, І. М. Данилевський добачає спорідненість образів персидського царя й давньоруського князя в історії загибелі обох правителів. Дослідник наводить, вміщений в Геродотовій «Історії» переказ про загибель Кіра у битві з массагетами. За повелінням цариці Томіріс, тіло Кіра було знайдено серед полеглих у цьому бойовищі й обезголовлено. Його стяту голову вкинули у чан, ноповнений кров'ю аби персидський володар міг

²⁴ Див.: *Йорданов Иван*. Името на Преслав в писмените источници // Плиска—Преслав. — Шумен, 1995. — Т. 7. — С. 71–80.

²⁵ *Комеч А. И*. Древнерусское зодчество конца X — начала XII вв. — М., 1987. — С. 289–292.

досхочу напитися нею, — якої він так жадав²⁶. Як сповіщає «*Повість временних літ*» під 972 р., «Веснѣ же приспѣвши, в лѣто 6480, поиде Святославъ в пороги. И нападе на нь Куря, князь печенѣжський и убиша Святослава, и взяша главу его, и во лбѣ его съдѣлаша чашю, оковавше лобъ его, и пьяху по немь»²⁷. Коментуючи цей сюжет Д. С. Лихачов відзначив: «Далее поздние летописи приводят следующую надпись, сделанную на оковке Святослава лба. В Уваровской летописи № 188 (летопись Ростовская XVI в.): «чюжих желая, своя погуби»; в *Ермолинской летописи* «чюжиж ища, своя погуби»; в *Львовской летописи*: «чюжим паче силы желая, и своя си погуби за премногую его несытость»²⁸. Вчений схилився до думки, що зміст цього напису було взято із дорікань, висловлених Святославу киянами у 968 р. («Ты, княже, чюжея земли ищещи и блюдещи, а своя ся охабивъ»). «Однако, — зауважує далі Д. С. Лихачов — в сборнике Публичной библиотеки в Ленинграде № F. IV. 214 (летопись, сходная с Тверской) читается, кроме приведенной надписи, и следующее: «И есть чаша сия и доныне хранима в казнах князей печенезких, пиаху же из нея князи со княгинею в чертозе, егда поймаются, глаголюще сице: каков был сий человек, его же лоб есть, таков буди и родившая от нас. Тако же и прочих вои его лъбы изоковаша серебром и держажу себе, пиюще из них». Запись эта как будто бы свидетельствует о том, что она составлена еще в XI–XII вв.»²⁹.

Підтвердження достовірності літописного сюжету з відрубаною головою Святослава більшість дослідників відносять у культурній традиції тюркомовних народів. Наприклад, під час церемонії скріплення союзної угоди між

²⁶ Данилевский И. Н. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. — М., 2004. — С. 165–166.

²⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 74.

²⁸ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. — Ч. 2. — С. 319.

²⁹ Там же. — С. 319.

імператором Юань-ді та шаньюєм Хуханьє китайські послы з шаньюєм пили кров білої кобили, перемішану з вином золоту ложкою з черепа кочовиків юечжі, розбитого гунами³⁰. Різноманітними були форми збереження черепа у монгольській традиції. В уявленнях монголів, харизма володаря локалізувалася у голові, яка зберігала свою регулятивну функцію за життя і після смерті, у своєму соціумі і в чужому³¹. Войовничий звичай збереження черепа убитого ворога та розмаїття способів його використання знаходить паралелі і в історії інших народів, які убачали у цих діях переміщення життєвої енергії убитого ворога у героя³².

Історична вірогідність переказу про стягу голову Святослава, однак, викликає певні сумніви з огляду на наявність численних сюжетних співпадінь *Повісті временних літ* з іншими джерелами. Наприклад, Геродот, розповідаючи про воєнні звичаї скіфів, стверджує: «с головами врагов (но не всех, а самых лютых) они поступают так. Сначала отпиливают черепа до бровей и вычищают. Бедняк обтягивает череп только снаружи сыромятной воловьей кожей и в таком виде пользуется им. Богатые же люди сперва обтягивают череп снаружи сыромятной кожей, а затем еще покрывают внутри позолотой и употребляют вместо чаши»³³. Святослав, як засвідчують літописні джерела, був лютим ворогом Візантії. Він байдуже поставився до золота та дорогоцінного вбрання, яке піднесли йому Греки в подарунок, а от подарований ними меч й іншу зброю, «нача хвалити и любити· и цѣлова». Через

³⁰ Материалы по истории сюнну. — М., 1973. — Вып. 2. — С.38

³¹ *Скрынникова Т. Д.* Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. — М., 1997. — С. 169.

³² Для свідомості людей первісного суспільства не було, як показав свого часу Дж.Фрезер, нічого більш звичного, ніж уявлення про те, що душа помираючого переходить його вбивці-наступнику (Див.: *Фрезер Д. Д.* Золотая ветвь: Исследование магии и религии. — М., 1986. — С. 280).

³³ Геродот. История в девяти книгах. — Л., 1972. — IV: 65. С. 203.

що літописець вустами візантійських достойників називає Святослава *лютим мужем*: «лють се мужь хоче быти· тако имѣнья не брежеть· а оружье емлетъ»³⁴

Близькою аналогією нашому сюжету є, також, повідомлення *Хроніки* Георгія Амартола про загибель візантійського імператора Никифора. Після переможної битви з військами останнього, болгарський хан Крум,

«Никифору главу оуськноувъ, на древѣ повѣсивъ за колико дни, потом же обнаживъ лѣба и оковавъ сребромъ извнуо, и повелѣ пити из неа княземъ Българскимъ, хваляся ненасытовствовавшего и мира не хотѣвшему. Тѣмъ исписание, оутверждаа прежде, глаголиша: не пресыщаися, яко непресыщениемъ мнози оумроша, а иже внимая живота приложити. И многы погоуби злато и сердцемъ царемъ оуклони, колици бо болшему желающе от всего испадоша, и избытки събирающе погоубиша съставно и малыхъ и мало потребна, и законствовавшимъ законы и оуставы престоупивше и от смѣреныхъ обнажившеса тѣмъ подобаеть съ оумомъ оставляти избыточнаа. А добръ требованиемъ богатимся, ибо не не богатства не имѣти, но да не требовати богатства, богатство есть велие»³⁵.

В таких же топосах була осмислена давньоруським літописцем й смерть князя Святослава на Дніпровських порогах.

В міфологізованих «історичних» переказах володар наділявся магичною силою, від якої залежало благополуччя родоплемінного колективу: «Эта сила могла передаваться как по родовой линии, так и посредством насильственного завлечения через убийство ее обладателя. В последнем случае она переходила на победителя, который и становился князем. Ведь он, согласно тогдашним воззрениям, превосходил

³⁴ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 71.

³⁵ *Истрин В. М.* Книги временныя и образныя Георгія Мниха. Хроника Георгія Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Том I: Текст. — Пг., 1920 [Репринтне відтворення: *Die Chronik des Georgios Hamartolos*. — München, 1972] — С. 487–488.

своего предшественника в счастье»³⁶. За такую моделью побудована вміщена у «*Повісті временних літ*» під 1022 р. оповідь про поєдинок князя Мстислава Володимировича з ватажком косогів — Редедю:

«Въ си же времена Мъстиславу сущю Тмутороканю· поиде на Касогы· слышавъ же се князь Касожьскыи Редедя· изиде противу тому· и ставшема вбѣма полкома противу собѣ· и рече Редедя къ Мъстиславу: «что ради губивѣ дружину межи собою· но сы идевѣ са сама бороть· да аще вдолѣшь ты то возмеша имѣнье мое и жену мою· и дѣти моѣ· и землю мою· аще ли азъ вдолѣю· то вѣзму твое все»· И рече Мъстиславъ: «такъ буди»· И рече Редедя ко Мъстиславу: «не вружьемъ са бьевѣ· но борьбою»· И аста са бороти крѣпко· и надолзѣ борющемася има нача изнамагати Мъстиславъ· бѣ бо великъ и силень Редедя· И рече Мъстиславъ: «О, пречистая Богородице, помози ми. Аще бо одолѣю сему сзижю церковь во имя твое»· И се рекъ оудари имъ в землю· и вынзе ножъ и зарѣза Редедю· И шедъ в землю его· взя все имѣнье его· и жену его и дѣти его· и дань възложи на Касогы· И пришедъ Тмутороканю заложил церковь святыа Богородица· и созда ю· аже стоить и до сего дне· Тмуторокани»³⁷.

Поєдинок передбачав успадкування переможцем політичної влади, майна і сім'ї вбитого. Вбивство Мстиславом поваленого на землю противника ножом було пов'язано, як показав А. В. Гадло, із ритуальною передачею верховної влади тмутараканьському князю над усим косожсько-зікхським об'єднанням Північного Кавказу³⁸. Легітимності набуття Мстиславом влади додає ще й заступництво Богородиці, через що цей поєдинок набуває рис «Божого суду».

³⁶ Пузанов В. В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. — Ижевск, 2007. — С. 125.

³⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 146–147.

³⁸ Гадло А. В. К истории Тмутараканского княжества во второй половине XI века // Историко-археологическое изучение Древней Руси. — Л., 1988. — С. 200–203; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X в. — СПб., 1994. С. 73–90.

4.2. Християнський ідеал володаря

У пам'ятках давньоруської писемності, що уславляють перших християнських князів серію їхніх образів започатковує Ольга. У вміщеному в «*Повісті временних літ*» під 969 р. літописному некролозі на смерть княгині, їй адресовані наступні слова похвали:

«Си бысть предътекущия крестьянстей земли аки деньница предъ солнцемъ и аки зоря предъ свѣтомъ. Си бо съяше аки луна в нощи, тако и си в невѣрныхъ чловецехъ свѣтящеса аки бисерь в калѣ: кални бо бѣша грехомъ, неомовени крещеньемъ святым. Си бо омыся купѣлью святою, и совлечеса грѣховныя одежа ветхаго чловека Адама, и въ новыи Адамъ облечеса, еже есть Христось. Мы же рцѣмъ к ней: радуйся, руское познанье к Богу, начаток примеренью быхомъ. Си первое вниде в царство небесное от Руси, сию бо хвалят рустиє сынове аки началницю: ибо по смерти моляше Бога за Русь»³⁹.

Особливе місце в шерезі князів-християн у творах давньоруської писемності відведено хрестителю Русі князю Володимирю Святославичу. Йому належала визначальна роль у закладенні підвалин християнської державності на Русі. Ось чому з його ім'ям пов'язується поява численних легенд і церковних переказів, що увібрали в себе уявлення про природу християнської держави, її облаштування і процвітання.

Своєрідним зачином й ідейним ядром цього легендарного циклу є літописна оповідь про осліплення і чудесне прозріння Володимира, вміщена в «*Повісті временних літ*» під 988 р.:

«По Божью же устрою в се время разболеся Володимерь очима, и не видяше ничтоже, и тужаше велми, и не домышляшеться, что створити. И посла к нему царица (византійська принцеса Анна — В. Р.) , рекущи: «А ще хочещи избыти болѣзни сея, то вскоре крестися, аще ли, то имаши избыти недуга сего». Си слышавъ Володимерь, рече: Да аще истина будетъ, то поистине велик Бог будетъ хрестеянескъ».

³⁹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 68.

И повеле хрестити ся. Епископъ же корсунский с попы царицины, огласивъ, крести Володимира. Яко възложи руку на нь, абье прозрѣ. Видив же се Володимерь напрасное ицѣленьє, и прослави Бога, рек: Топерво увидѣхъ Бога истиньнаго»⁴⁰.

Легенди про зцілення хворого володаря силою хрещення утворювали фундамент історії багатьох християнських держав. В основу цього сюжету була покладена історія зцілення від тяжкої недуги візантійського імператора Константина Великого, змальована у його *Житті* та *Хроніці* Георгія Амартола⁴¹. У популярній на Русі *Хроніці* Георгія Амартола розповідається про те, що навершенню у християнство Константина Великого передувала хвороба, від якої володаря не могли порятувати традиційні ліки. Тоді язичницькі жерці порадили йому викупатися в крові малих дітей:

«Костянтинъ же по отчи оумертвии ключися разъболетися ему, яко ни волхвомъ привиденьє и лжесловьє ни врачєбныхъ хьптрость ни растворение питьихъ зелии възможе недоугъ его ицелити. К нему же идольские иереи соуще пришедъше реша ему, коупель сътворивше, исполнити крѣви дети младыхъ и, въ тепле крѣви покоупавшюся емоу, сдравоу быти».

Константин, бачачи страждання матерів, просльозився і мовив: «добрее ми паче есть о избавленьи невиноватыхъ дети оумрети, и от ихъ заколение соуровое и бесчеловечное жизни избрати, паче от сихъ сдравья взыскаемая» Він звелів повернути приготовлених на заклання дітей матерям і відправити їх з дарунками по домах. Тієї ж ночі явилися до царя у вісні апостоли Петро і Павло, «посланная Богомъ поведати сдравье и спасеньє, зане на детищихъ сдравье створи. Посъли

⁴⁰ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 111.

⁴¹ Див.: *Плюханова М.* Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 107–108. Порівн.: *Ранчин А. М.* Хроника Георгия Амартола и «ПВЛ»: Константин равноапостольный и князь Владимир Святославич // *Герменевтика древнерусской литературы*. — М., 2000 — Вып. 10. — С. 52–54.

оубо и призови Селивестра некоторого глаголема от Серапиинскихъ горы, и тѣ ти покажеть божествнаго и спасенного источника, въ немъже коупавъся не точю телесное сдравье приимиши. Но и душевное яко паче».

Після омовіння в джерелі і хрещення Костянтин, «Изиде ис коупели сдравь, остави телесныя строупы во воде яко чешюя рыбная. Се сборъ болярскыи видевъ и весь народъ приимшо емоу сдравье, възпиша, глаголющее: «единъ Богъ христыяньскыи и вели и страшень, и вси ныне вероуемъ вонь и крещаемъся вонь, яко видехомъ днесъ велия чудеса». К ним же цесарь рече: «человечьска бо ноудима. Божествна же вольна суть ибо благою волею и любовью чьстимъ есть. Темъ не нужею, носоудомъ свободнымъ повелеваемъ крестьяномъ бытии хотящимъ, а не страхомъ человекомъ приводитися к Божии работе». И си вся слышавшее, к вере и любовью того рожегъшеся паче же и добре прияша цесареву повеленю кротость. Тоу идеже и мати его Елена креститься и его оужикы же и друзи»⁴².

Як і у випадку Константина, чудесне одужання Володимира символізує його пробудження до нового життя, життя у Христі. Духовне прозріння/просвітлення Володимира, який у своєму містичному досвіді на шляху до святості був осяяний світлом Слави Божої задекларовано й наступним повідомленням «*Повісті временних літ*»: «Благословенъ Господь Исус Христос, иже възлюби новыя люди, Руськую землю, и просвети ю крещеньем святым... и бе Володимеръ же *просвещен* (виділено мною — *В. Р.*) сам и сынове его и земля его»⁴³.

Осліплення і чудесне зцілення Володимира Святославича символізує також перетворення/преображення його влади,

⁴² *Истрин В. М.* Книги временныхъ и образныхъ Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Том 1. — С. 331–332.

⁴³ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб.119, 121.

яка відтепер є царственною (грецьке — *basielia*). Не випадково, після хрещення Володимир прибирає ім'я Василя, яке не тільки символізувало його небесного християнського патрона, але було й тотожне йменню шурина — візантійського імператора Василя II. Значущість такого перевтілення Володимира, перетворення його влади на святу і царственну підкреслював у «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон:

«чловечское ество съвлече же ся убо каган нашъ и съ ризами ветъхаго человека съложи тлѣннаа, отрясе прахъ неверіа и вълзе въ святую купель и породися от духа и води; в Христе крестився въ Христа облечеса и изиде от купели белообразжюся сын бивъ нетленіа сын воскресеніа, имя пріимъ вечно именовито на роды и роды — Василии, им же написаса въ книги животныа въ Вышнім и Нетленнеимъ Іерсалиме»⁴⁴.

Ця метафора, можливо, є алюзією наступним словам Книги пророка Ісаї: «Тогда оставшиися на Сионе и уцелевшии в Иерусалиме будут именоваться святыми, все вписанные в книгу для житья в Иерусалиме (Ис.4:3).

Типологічний символізм визначав основний ідейний зміст раннього київського літописання. Мало чи не кожний його персонаж, кожна помітна подія знаходить відповідність у біблійних, передусім, старозаповітних подієвих моделях. Так, навернення Володимира у християнство уподібнюється давньоруськими книжниками, як помічено дослідниками⁴⁵, наверненню Савла — майбутнього апостола Павла: осяяний на дорозі до Дамаску світлом Господнім Савл осліп, а через три

⁴⁴ «Слово о законе и благодати» Илариона / Изд. Молдован А. М. — С. 92–3.

⁴⁵ Подскальски Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 — 1237 гг.). — С. 205; Сендерович С. Св. Владимир: к мифопоэзису // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы РАН, 1996. — Т. 49. — С. 309–310; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. — М., 2001. — С. 445–449.

дні, коли за повелінням Ісуса Ананій поклав на нього руку, став він *видющий і наповнився Духа Святого*: «*тотчас как бы чешуя отпала от глаз его, и вдруг он прозрел; и, встав, крестился, и, приняв пищи, укрепился*» (Деян, 9, 3–19).

Володимирове хрещення народу Русі давньоруські книжники співвідносили, як уявляється, з даруванням юдеям Закону при горі Синай. Пам'ять про цю подію відзначалась у Палестині у п'ятидесятий день по Пасці. Згідно християнській традиції саме в день П'ятидесятниці на учнів Ісуса Христа, які зійшлися в Єрусалимі на молитву зійшов Святий Дух, який наповнив їх здатністю виконати заповіджену Ісусом місію — нести роду людському слово Христове, проповідувати його вчення (Лк. 24 : 49). Такою здатністю володіє тепер й Володимир — не випадково ж масове хрещення киян у Дніпрі співпало зі святом П'ятидесятниці (27 травня 988 р.)⁴⁶. Священний зміст події дня П'ятидесятниці передає наступний *канон* св. Кузьми Маюмського: «Нашедшая сила днесь сїя, Духъ благїй, Дух премудрости Божїя, Дух от Отца исходяй, и Сыном вѣрнымъ намъ являйся, подавалень, въ них же вселяется ествомъ святыни, в ней же зрится»⁴⁷.

Витворюючи ідеальний образ монарха, будівничого давньоруської державності середньовічні книжники надихалися біблійними сюжетами, віднаходячи в них відповідні антецеденти чи прототипи. Таким прототипом для них був Соломон. «*Повість временних літ*», зокрема, послідовно уподібнює Володимира царю Соломону⁴⁸. Ще у язичництві, він «князь еси мудръ и смыслень»⁴⁹. Київський князь наділяється такими ж

⁴⁶ *Поппе А.* Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. // Український історичний журнал, 1990. — № 6. — С. 20–22.

⁴⁷ Богослужебные каноны на славянском и русском языках, изданные *Евграфом Ловягиным.* — СПб., 1861. — С. 97.

⁴⁸ *Hanak Walter K.* Vladimir I: The New Solomon // *Византинороссика.* — СПб., 2005. — Т. 3. — С. 102–115.

⁴⁹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ.* — Т. 1. — Стб. 84.

само пороками, якими наділяла старозавітна традиція Соломона (1 Цар. 11: 1–8). Слід зауважити, що тема Соломонових гріхів розвивається в багатьох пам'ятках середньовічної писемності, зокрема, в популярній на Русі *Хроніці* Георгія Амартола. Змальоване візантійським хроністом «идолобеснование» та «женобеснование» Соломона почасти навіть текстально співпадає з відповідними літописними сюжетами гріховності язичника Володимира. Соломон у Амартола, «бе женолюбець, бяху ему владоще 700, и наложниц 300 и поять жены от Моавитян, от Аманитян, от Соурянъ, от Идоумеянь, от Хетеанъ и от язык». ⁵⁰

Подібно до останнього, «Бе же Володимеръ побежен похотью женьскою. . . . наложницъ бе у него 300 Вышегороде, а 300 в Белегороде а 200 на Берестове в селци, еже зоуть ныне Берестовое. И бе несуть блуда, приводя к себе мужьски жены и девице растьяля. Бе бо женолюбець, яко же и Соломан: бе бо, рече, у Соломана жень 700, а наложницъ 300» ⁵¹. Порівнюючи гріховність двох правителів, літописець розрізняє шляхи їх святості: Соломон хоча й «мудръ же бе, а наконецъ погибе; се же (Володимер — *В. Р.*) невеголось, а наконецъ обрете спасенье» ⁵². Як слушно зауважив було С. Сендерович, перший пройшов шлях від святості до погібелі, другий же навпаки — від гріховності до спасіння ⁵³. Бо й справді, «*есть стыд, ведущий ко греху, и есть стыд — слава и благодать*» (Сир. 4:25). Змальовуючи язичницькі пороки

⁵⁰ *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. — Т. 1. — С. 147–148.

⁵¹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 79–80.

⁵² Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 80.

⁵³ *Senderovich S.* Начало восточнославянской историографии с культурологической точки зрения: «Повесть временных лет» и Священная История евреев // *Jews and Slavs: Vol. 2 (The Bible in a Thousand Years of Russian Literature)*. — Jerusalem, 1994. — P. 38; *Сендерович С.* Св. Владимир: к мифопоэзису. — С. 309.

Володимира давньоруський книжник, здається, свідомо згущує барви, аби потім обернути вчинки князя у біблійне провіщення добра Руській землі: «Аще бо преже на скверннуну похоть желая, но после же прилежа к покаянью, якоже апостоль вещеваеть: «Идеже умножится грехъ, ту изобильствуеть благодать» («*А когда умножился грех, стала преизобиловать благодать*») (Рим., 5:20) Дивно же есть се, колико добра створиль Русьстей земли, крестивъ ю»⁵⁴.

У пам'ятках староруської писемності Володимир постає таким же великим будівничим як і Соломон (3. Цар, 6: 1–22; 3. Цар.7: 1–11). Соломонові будівництва міст в прикордонних краях свого панування та залюднення їх амореянами, хіттеянами, євусеянами та іншими народами «не з *Израїлевих синів*» (3. Цар. 9: 17–19) співвідноситься, як уже було помічено дослідниками, з повідомленням «*Повісті временних літ*» 988 р. про будівництво Володимиром міст⁵⁵ поблизу Києва:

«И рече Володимеръ: «Се не добро, еже малъ городъ около Киева». И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшиѣ от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь, и от сихъ насели грады»⁵⁶.

Вбачаючи у Володимирі духовного спадкоємця старозавітних царів, київські книжники наділяли князя такими чеснотами, як мудрість, співчутливість, благоговійність та милосердя. Шануючи євангельські заповіді й наслідуючи приклад біблійних царів Давида і Соломона, («он *избавит нищего, вопиющего и угнетенного, у которого нет помощ-*

⁵⁴ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 131.

⁵⁵ Див.: *Петрухин В. Я.* Город и сакральное пространство: библейский миф в начальном русском летописании // *Сакральная топография средневекового города* (= *Известия Института христианской культуры средневековья*. Т. 1). — М., 1998. — С. 26.

⁵⁶ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 121.

ника. Будет милосерд к нищему и убогому, и души убогих спасет; от коварства и насилия избавит души их...» (Пс.71: 12–14) Володимир,

«повеле всякому нищему и убогому приходити на дворь княжь и взимати всяку потребу, питье и яденье, и от скотьниц кунами. Устрои же и се, рек яко «Немощнии и болнии не могут долести двора моего» повеле пристроити кола, и въскладше хлебы, мяса, рыбы, оwoць розналичный, медь въ бчелках, а в других квась, возити по городу, въпрашаючи: «Кде болнии и нищ, не могы ходити?» Темь раздаваху на потребу»⁵⁷.

Митрополит Іларіон також описує Володимирові милостині і щедроти, «яже къ убогимъ творяше, к сирымъ, къ болящіймъ, къ дѣлжнымъ, къ вдовамъ и къ всѣмъ требующіймъ милости»⁵⁸. Цю тему розвиває й Яків Мніх у своїй «Пам'яті та похвалі князеві Володиміру»: «Боле же всего бѣше милостынню творя князь Володимеръ: иже немощней и старей не можаху дойти княжа двора и потребу взяти, то в дворъ им посылаше.. везде милостынню творяше, нагья одевая, алычныя кормя и жадная напаяя, странныя покаая милостию»⁵⁹. Багатства княжого двору Володимира були доступні, як бачимо для широких верств населення.

Володимирове милосердя і його любов до нужденних, деякі дослідники нерідко жорстко пов'язують із загостренням соціальних відносин й потрактовують як спробу князівської влади пом'якшити хворобливий для тогочасної спільноти злам у суспільних відносинах⁶⁰. Слід проте зауважити, що в архаїчному суспільстві милостиня, «является следствием

⁵⁷ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 125.

⁵⁸ «Слово о законе и благодати» Иллариона / Изд. Молдован А. М.. — С. 95.

⁵⁹ Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку. — С. 71.

⁶⁰ Карпов А. Владимир Святой. — С. 299.

морального поняття дара и богатства, с одной стороны, и понятия жертвоприношения с другой. Щедрость обязательна, потому что немезида мстит за бедных и богов из-за излишков счастья и богатства у некоторых людей, обязанных от них избавляться. Это древняя мораль дара, ставшая принципом справедливости: и боги и духи согласны с тем, чтобы доля, которую им выделяли и уничтожали в бесполезных жертвоприношениях, служила бедным и детям»⁶¹. Така поведінка Володимира відповідала його образу «доброго християнина», який старанно витинали давньоруські книжники.

3-поміж інших чеснот Володимира Яків Мніх відзначає і таку: «вся страны бояхуся его и дары приношаху ему». Це прямо співвідноситься з адресованим Соломону біблійним пророцтвом: «и будут бояться Тебя, доколе пребудут солнце и луна, в роды родов... цари Фарсиса и островов поднесут ему дань; цари Аравии и Савы принесут дары; и поклонятся ему все цари; все народы будут служатъ ему» (Пс. 71: 5, 10–11).

Ідеал християнського володаря був підказаний давньоруським книжникам біблійною спадщиною, яка була універсальним джерелом формування політичної культури та ідеології для всього середньовічного світу. Біблійні царі з якими уподібнюються сучасні королі, князі чи імператори ніби дарують останнім свій захист. І таке їх родинне пов'язання надає монархії сакральну генеалогію⁶².

У пам'ятках давньоруської писемності XII–XIII ст. розвивається думка про ідеального володаря як *праведного князя*. Істинний князь — той, який для свого народу уособ-

⁶¹ Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. — С. 109.

⁶² Steger H. *David rex et propheta: König David als vorbildliche Verkörperung des Herrschers und Dichters im Mittelalter nach Bilddarstellungen des 8–12. Jahrhunderts*. — Nürnberg, 1961; *Le Goff J. Saint Louis*. — Paris, 1996. — P. 388–401.

лює правду («князи мира сего правда»). Ця думка обґрунтовується на основі християнського вчення про боговстановленість князівської влади:

«Святыи великий Константин, рече власть держаним: послушайте и внушите вси судящии земли, яко от Бога дасться власть вам и сила Всевышнего. Давай бо вам власть истязеть скоро ваша дела и помыслы испытаеть, яко служители есте царства и не судите в правду, ни сохранисте закона и в повелении Божии не пребысте. Страшно и скоро приидет на вы испытание, яко сердце немилостиво творите людем Божиим, иже ради Христос кров свою пролиа».

Князь, який підкоряється закону правди і як добрий пастух береже свій народ від кривд («Поставил есть вас пастухы и стражы людем своим, да соблюдете стадо его от волк невредимо и от татий некрадено») залишається гідним свого високого покликання і відповідає своєму високому призначенню: «бози есте и сынове Вышняго»⁶³.

Таким добрим «пастухом» і дбайливим «садівником» називає київський митрополит Никифор князя Володимира Мономаха. Народжений від «цесарице Грькыне», Володимир Всеволодович звеличується в устах митрополита як «доблесная глава наша и (глава — *В. Р.*) всей христоволюбивой земли», через те, що його «Богъ издалече проразумъ и прьдставил, и из оутрубы освяти и помазавъ, от царское и княжское крови смесив, его же благочестие въспита»⁶⁴.

Літописний панегірик на смерть князя, вміщений у *Лаврентіївському літописі* зображує могутнього й справедливого володаря:

«Преставися благовѣрныи и великыи князь Русскыи Володимеръ, сынъ благовѣрна отца Всеволода украшении доб-

⁶³ Вальденберг В. Древнерусские учения о пределах царской власти. Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века. — Пг., 1916. — С. 127–128.

⁶⁴ Послания митрополита Никифора. — М., 2000. — С. 59.

рыми нравы, прослывыи в побѣдах его имене трепетаху вся страны и по всем землям изиде слух его понесе убо он всею душею възлюби Бога, но и мы мнися Бога любяще, но аще потщимся заповѣди его схранити тогда явимося Бога любяще любяи бо мя рече заповѣди его хранити. Се же чудныи князь Володимеръ потщася Бога хранити заповѣди и Божьи страхъ присно имѣя в сердци, поминая слово Господне иже рече о сем «познають вы вси человеци яко мои ученци есте аще любите другъ друга, и любите врагы ваша и добро творите ненавидящим вас». Вся бо зломыслы его вда Бог подь руцѣ его поне не взношашесе ни величашесе, но на Бога възлагаше все и Бог покаряше подь нозѣ его вся врагы. Он же заповѣдь Божью храня добро творяше врагом своім отпускаше я одарены милостивъ же бяше паче мѣры. Поминая слово Господне, глаголющею: «блажен милостивии яко ти помиловани будут и блажен разумѣваяи на нища и убога яко в день лютый избавить и Господь». И не щадяшае имения своего раздавая требующим и церкви зижа и украшая чтяшеть же излиха чернечскый чин и поповскый подавая имѣе же на потребу и приимая от них молитвы. Велику же вѣру стяжа к Богу и сродникома своима к святыма мученикама Борису и Глебу тем и цѣрков прекрасну созда на Лѣтѣ во имя ею идеже святого Бориса кров прольяна бысть жалостив же бяше от нудь и даръ си от Бога прия да егда в церков внидашеть и слыша пѣнье и абѣ слезы испущашеть и тако молбы ко Владыце Христу со слезами воспущаше тем и Богъ вся прошенья его свершаше и исполни лѣта его в доброденстве»⁶⁵.

Слід однак зауважити, що літописні панегірики померлим князям не являються цілісними й оригінальними творами на кшталт «князівських зерцал». Як продемонстрував О. П. Толочко, кожна літописна похвала «содержит в себе целую цепочку цитирований характеристик предыдущих князей, выстраивая таким образом вереницу «образцов», «прецеден-

⁶⁵ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 293–295.

тов», котрым соответсвуєт даний князь»⁶⁶. Утім, ця характеристика Мономаха вирізняється з-поміж інших більшою змістовністю, ніж та, що подана в Іпатіївському літописі й перебиває шаблон літописних посмертних панегіриків⁶⁷. Посмертне звеличення того чи іншого князя у давньоруських писемних джерелах не обходилося, зазвичай, без згадки про Мономаха. «Володимирове плем'я» стало політичним символом Русі. Образ ідеального володаря, витворений аж ніяк не безстороннім сімейству Мономахів ігуменом їхнього родового Михайлівського Видубецького монастиря у Києві — Сильвестром залишався взірцем для прийдешніх поколінь староруських книжників. Йому складала шану автори таких популярних за середньовіччя літературних пам'яток, як «Слово про Ігорів похід», «Слово про погибель Руської землі» та славнозвісної легенди про евшан-зілля, вміщеній у Галицько-Волинському літописі під 1201 р.

У подальшому, політичні успіхи московських правителів XIV–XV ст. надихнули тамтешніх книжників на створення циклу легенд про Мономаха, у яких він постає могутнім єдиновладним правителем, увінчаним світовими інсигніями влади. Так, «Сказання про князів владимирських» — пам'ятка кінця XV ст. детально оповідає про те як царгородський імператор — благочестивий цар Константин Мономах, тріпотячи перед могутнім київським правителем надіслав йому у дарунок живодайний хрест, царський вінець й золоте намисто — золоті барми, які відтепер стали атрибутами вінчання на царство російських царів. Від початку XVI ст. одну з головних державних регалій, що використовувались під час цієї церемонії стали називати «шапкою Мономаха». Для легітимізації історико-правничого обґрунтування царського

⁶⁶ Толочко А. Похвала или Житие? (Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании) // *Paleoslavica*, 1999/VII. — Р. 34.

⁶⁷ Орлов А. С. Владимир Мономах. — М.:Л., 1946. — С. 35.

достоїнства московських великих князів, генеалогія яких удавнювалась аж до епохи римського імператора Августа необхідно було утвердити спадкоємний зв'язок з римсько-візантійською і києво-руською спадщиною. В цій ідеологічній міфотворчості московських історіографів постать Володимира Мономаха, що уособлювала історичне минуле Київської держави та могутність її володарів своєрідно акумулювала претензії Москви на старокиївську ідеологічну спадщину.

Уявлення про владу і авторитет середньовічного правителя відбиває «Слово» Данила Заточеника такими, наприклад, афоризмами: «Кормникъ глава кораблю, а ты, княже, людемъ своимъ»; «Видех полцы без добра князя и рекох: велик звер, а главы не иметь»; «Мужи глава женам, а мужемъ князь, а князю Богъ»; «Вода мати рыбам, а ты, княже, людемъ своимъ». За спостереженнями І. М. Данилевського, «во всех пассажах о князе, «пародирующих» Священное Писание, слово «князь» обычно замещает первоначальные «Господь» и «Бог». Видимо, за такой заменой стоит как раз та самая мысль об отцовской власти князя... Для Даниила, практически единственным источником счастья, если строго следовать тексту («Слова»), может являться только князь (если, конечно, исключить Стоящего над ним). Только он — гарант того, что (со всей условностью) Даниил мог бы назвать счастьем»⁶⁸.

Таке ж батьківське тепло князівської влади демонструє одна із новел *Києво-Печерського патерика*. Коли Святослав Ольгович (Микола Святоша) постригся у ченці, його вірний слуга — «лечець хитр вельми» на ймення Петро Сиріянин, що подався слідом за ним в монастир, передчасно оплакуючи напророчену смерть свого володаря, «пад пред ногами его,

⁶⁸ Данилевский И. Холопское счастье Даниила Заточника // В своем кругу. Индивид и группа на Западе и Востоке Европы до начала нового времени. — М, 2003. — С. 105.

сь слезами глаголя: увы мне, господине мой и добродетелю мой и драгый мой животе! Кто призреть на страньствие мое, и кто напитаеть многую чадь требующих, и кто заступит от обидимых, кто помилуеть нищих? Не рех ли, о княже, оставити имаши плачь неутешимый братома си? Не рех ли ти, о княже, не тако ли мя словом Божиим исцели и силою, яко же твоею молитвою? Где ныне отходиши, пастырю добрый? Повеждь мне, рабу своему, язву съмертнюю, да аще азъ не извращаю, да будеть глава моа за главу твою и душа моа за душу твою»⁶⁹.

4.3. Чи смерть стирає всі сліди ? (Князівська влада у відлунні смерті)

Хай би там якою наймогутнішою не була людина за життя у неї не було і немає влади над смертю. Рано чи пізно вона приходила і до княжого двору. Своім холодним подихом вона враз руйнувала звичний уклад життя не тільки близьких та рідних покійного, але і його підданих — усієї спільноти. Це, схоже на стихійне лихо громадське сум'яття на руку історичу, бо дозволяє виявити нові грані влади у її посмертному вимірі.

Життя і смерть середньовічного володаря тісно поєднані з уявленнями сучасників про час. Кончина володаря для його підданих означала завершення певного проміжку часу і настання тимчасового хіатусу — перерваності плину часу. Смерть носіїв вищої сакральної і політичної влади в епоху середньовіччя сприймалася як катастрофічний розрив потоку часу, його зупинку: «Власть государя — зауважував в одній із своїх останніх праць А. Я. Гуревич — передполагала и власть над временем, а потому его смерть порождала невыносимую ситуацию, когда время оказывалось разорванным и аннигилированным... со смертью монарха, харизматической вели-

⁶⁹ Києво-Печерський патерик.— С. 116.

чини, обривалось течение времени, ибо время жизни социума воплощалось в особе властителя и соответственно обрывалось с его смертью»⁷⁰.

В ментальних установках середньовіччя, коли історичне мислення було тісно пов'язане з інститутом королівського чи княжого двору, час містичним чином був сполучений з особою монарха. Кількісні і якісні параметри часу, що багато в чому визначалися харизмою володаря виявляються в церемонії сходження князя на престол в Київській Русі. Цей обряд складався із кількох самостійних ритуалів, об'єднаних у єдиному церемоніальному дійстві: урочистої зустрічі духовенством і городянами князя біля Золотих воріт давньоруської столиці, богослужіння, настолювання в Софійському соборі та пригощання-учта киян на князівському дворі⁷¹. В політико-ідеологічних уявленнях середньовічної Русі Золоті ворота розглядалися брамою, що означувала межу між двома світами — знаним і незнаним, світлим і темним, землею і раєм, добрим і злим, *sacrum i profanum*. Вони були воротами, що вели до християнського царства. Через що, на його «порозі» й тіснилось вище духовенство з городянами, зустрічаючи «с честью великою» та «с великою славою»⁷² претендента на великокнязівський престол.

Семіотика цього обряду криється в біблійній міфології («воротами сего города будут входить цари и князья, сидящие на престоле Давида, ездящие на колесницах и на конях, они и князья их, Иудеи и жители Иерусалима, и город сей будет обитаем вечно» Иер. 17: 25) й знаходить точки

⁷⁰ Гуревич А. Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя // Одиссей: Человек в истории. — М., 2003. — С. 235.

⁷¹ Ширше про це див: Ричка В. «Владимир на столѣ...» (Обряд інтронізації в Київській Русі) // Ruthenica . — К., 2007. — Т. VI. — С.115–133.

⁷² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (Далі — ПСРЛ). — М., 2001. — Т. 2. — Стб. 276, 327.

дотику з *adventus* імператорів⁷³ в пізноантичній традиції. Близькою аналогією цьому київському ритуалу була середньовічна церемонія королівського в'їзду до Парижу, яка на думку дослідників, символізувала єдність «політичного тіла» держави⁷⁴. Зв'язок між церемонією урочистого в'їзду до міста і актом посідання трону демонструють й *adventus Regis* в інших частинах середньовічного Заходу⁷⁵. Явлення мовою жестів й урочистої літургії, цей ритуал набуття/оформлення влади носив характер символічного діалогу князя з Богом і народом. При цьому важливо зазначити, що в'їзд до міста, за спостереженнями О. М. Фрейденберг, «является необходимым элементом в тех позднейших обрядовых системах, где во главе угла лежит образ смены времен года — нового венчания на царство. Новый год олицетворялся в новом солнце, т. е. в новом царе; этот новый царь въезжал в город в торжественной процессии и отправлялся в храм»⁷⁶. І справді, з утвердженням князя на престолі починався новий відлік часу, сказати б, часу впорядкованого. Якісні параметри часу, упорядкованого харизмою володаря виявляються у приуроченні самої церемонії інтронізації до певних календарних дат.

⁷³ Див.: Фрейденберг О. М. Въезд в Иерусалим на осле (из евангельской мифологии) // Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. — 2-е изд. М., 1998. С. 630–631.

⁷⁴ Bryant L. La ceremonie de l'entree a Paris au Moyen Age // *Annales Economies, Societes, Civilisations*, 1986, № 3. — P. 172–179.

⁷⁵ Див.: Dygo M. Złota Brama kaplicy zamkowej w Malborku a ideologia władzy zakonu niemieckiego w Prusach // *Zakon Krzyzacki a spoleczenstwo państwa w Prusach*. — Toruń, 1995. S. 149–163; Dalewski Z. Wladza prestrzen ceremonial (Miejsce i uroczystosc inauguracji wladcy w Polsce sredniowiecznej do konca XIV w. — Warszawa, 1996. — S. 191–236; Kipling G. Enter the King: Theatre, Liturgy, and Ritual in the Meditval Civic Triumph. — Oxford 1998.

⁷⁶ Фрейденберг О. М. Въезд в Иерусалим на осле (из евангельской мифологии). — С. 498.

Невипадково інтронізація князя на Русі здійснювалася за звичай у неділю. Так, за спостереженнями дослідників Володимир Мономах зійшов на великокнязівський стіл у неділю 20 квітня 1113 р., а його попередник Святополк так само у неділю 24 квітня 1093 р.⁷⁷. У Великодню неділю 1160 р. київський великокнязівський стіл посів князь Ростислав Мстиславич:

«Поиде Ростиславъ сынъ Мстиславъ и Смоленска къ Киеву на столъ. И вниде в Киевъ месяца априля въ 12 день на воскресение, тогда бо бѣ Паска честыная. И срътоша вси людие, и множество народа: прияше и людие с достохваною честию. И сѣде на столъ дѣда своего и отца своего сий благлвѣрный князь Ростиславъ. И бысть людемъ двоя радость: и въскресение Господне и княже сѣдение»⁷⁸.

Таким чином, з моменту вокняжіння на престолі й до самої смерті чи вигнання правителя плин часу упорядковувався його харизмою. Зі смертю володаря, наділеного за життя цією харизмою і сакральними функціями, завдяки яким підтримувалася рівновага і благополуччя у житті спільноти настає хаос і безладдя — не дотримуються закони, громадський порядок та елементарні устої соціуму. Подібні ексцеси, узагальнені нещодавно М. А. Бойцовим⁷⁹ на матеріалах західноєвропейського середньовіччя мали місце і в Київській Русі. В ряду наведених дослідником прикладів пограбування померлих пап і королів він розглядає й події, які мали місце після вбивства в 1175 р. владимиристо-суздальського князя Андрія Боголюбського. Ще не встигли крилошани з тамтешнім ігуменом Арсенієм завершити похоронну

⁷⁷ Див.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 143.

⁷⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 504.

⁷⁹ Бойцов М. А. Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории. — М., 2002. — Вып. 4. — С. 137–201.

відправу, як городяни кинулися грабувати маєтності свого покійного володаря: «горожане же Боголюбьци рограбиша домъ княжь и делатели (запрошених Андрієм іноземних майстрів — *В. Р.*), иже бяху пришли к делу золото и серебро, порты и паволокы, имение, емуже не бе числа. И много зла створися в волости его: посадниковъ и тивуновъ дома пограбиша, а самехъ и детские его и мечники избиша, а дома ихъ пограбиша не ведуще глаголемаго: «идеже законъ ту и обидь много». Грабители же и исъ сель приходяче грядяху. Тако же и Володимери. Оли же поча ходити Микулиця со святою Богородицею в ризах по городу, тож почаша не грабити»⁸⁰.

Всупереч усталеній у вітчизняній історіографічній традиції, згідно якої ці події трактувалися як вияв соціального невдоволення народних мас М. А. Бойцов показав, що вони нічого спільного не мали з антифеодальною боротьбою і дійшов такого зваженого висновку: «в выступлении «народных масс» при известии о смерти князя не стоит усматривать негативную оценку ими «качества» его правления — они нападали на «детских и мечников» скорее всего не из «социального протеста» или же, по крайней мере, не только из него. И горожане, и деревенские жители отправляются грабить палаты князя в Боголюбове, его двор и дворы его людей во Владимире, как только осознают, что «власти нет». Жертвами оказываются «люди князя», не включенные в местные, укорененные сообщества: его личнозависимые «министеріалы», но также и «иноземцы», находившиеся под прямым покровительством Андрея. В данном случае пострадали западноевропейские мастера, возводившие резиденцию в Боголюбове и знамените владимирские белокаменные храмы»⁸¹.

⁸⁰ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т.2. — Стб. 592.

⁸¹ *Бойцов М. А.* Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение. — С. 178.

Достоту так само під час заворушень у Києві, викликаних смертю князя Святополка Ізяславича 16 квітня 1113 р., кияни рушили грабувати двори княжих достойників та іновірів-євреїв: «разьграбиша дворъ Путятинъ, тысячкого, идоша на Жиды и разграбиша я»⁸². За середньовіччя слово «Жиди/Жидове» не мало чітко окресленого значення і тих негативних конотацій, які воно несе у собі в нові часи. Тоді в це слово вкладався більш ширший зміст ним позначалось «все єретичне, нечисте, не згодне з православною вірою»⁸³. Однак побутувало воно й у вузькому значенні. Сліди існування єврейської громади у Києві прослідковуються мало не з самого початку історичного життя міста. В XII ст. її місцезнаходження фіксується у північно-східній частині так званого «города Ярослава» столиці Русі. Головним заняттям цієї частини міського населення було заборонене Церквою для християн лихварство. Багаті садиби іновірів викликали задрість у київського плебса, який у період безвладдя піддався спокусі їх безкарного грабунку. У критичний для влади момент київські «мужі» змушені були звернутися до Володимира Мономаха, що князував тоді у Переяславі Руському з пропозицією посісти великокнязівський престол:

«Поиди, княже, Киеву; аще ли не поидеши, то вѣси, яко много зло уздвигнется, то ти не Путятинъ дворъ, ни соцькихъ, но и Жиды грабити, и паки ти поидуть на ятровь твою и на бояры, и на манастырѣ, и будеши отвѣтъ имѣль, княже, оже ти манастырѣ разьграбять»⁸⁴.

Лише після того як Володимир Мономах прибув до Києва у місті відновлюється порядок і громадський спокій. Коли в

⁸² Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т.2. — Стб. 275.

⁸³ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях (Космологічні українські народні погляди та вірування). — К., 1992. — С. 49.

⁸⁴ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. Т.2. — Стб. 276.

ніч на 16 травня 1157 р. у Києві помер Юрій Долгорукий, городяни поспішили не в церкву, де поклали бездиханне тіло князя, а грабувати чимдуж його маєтності:

«заутра в четвергъ положиша у монастыри святого Спаса и много зла створися въ ть день: разграбиша дворъ его красный и другый двор его за Днѣпромъ разъграбиша, его же звашеть самъ Раемъ, и Василковъ дворъ, сына его разграбиша в городѣ. Избивахуть Суждалци по городомъ и по селомъ, а товаръ ихъ грабяче»⁸⁵.

Таким чином, зупинка часу, спричинена смертю володаря сприймалася за середньовіччя як катастрофа: «в социально-психологической обстановке той эпохи, насыщенной эсхатологическими ожиданиями и опасениями, смерть властителя могла быть воспринята в качестве завершающего акта человеческой истории. Наступал своего рода Конец света, и охваченные паникой верующие перевертывали с ног на голову все установившиеся порядки... «Время вышло из своих суставов», утратило связь с прошедшим и будущим — иными словами, остановилось и аннигилировалось»⁸⁶. Утвердження на великокнязівському престолі нового володаря відновлювало звичний плин часу, а з ним порядок і спокій у житті спільноти.

Влада середньовічного правителя, який подолав життєвий поріг набуває у свідомості сучасників якісно нового виміру. Князівська влада у посмертній риториці староруських книжників вивищує свій статус, набуваючи яскраво окреслених відповідною лексикою царственних рис. Наприклад, повідомляючи під 1154 р. про смерть київського князя Ізяслава Мстиславича Іпатіївський літопис зауважує, що за ним, «плакася вся Русская земля, и вси Черни Клобуци, *яко по цари* (тут і далі виділено мною — *В.Р.*) и господинѣ своемъ,

⁸⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т.2. — Стб. 489.

⁸⁶ Гуревич А. Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя. — С. 236.

наипаче же яко по отци»⁸⁷. Свій вічний спочинок князь Ізяслав знайшов у патрональному храмі св. Федора — «в отни ему манастири». У вміщеній в тому ж літописі під 1180 р. звістці про смерть смоленського князя Романа Ростиславича, в уста його удови наш книжник вкладає наступні слова: «*царю мой благый, кроткий, смиренный, правдивый, во истину тебе наречено имя Роман, всю добродѣтель сыи подобень ему*»⁸⁸. Застосування царського титулу по відношенню до померлого князя засвідчується й написом-графіті Софії Київської, де повідомляється про смерть Ярослава Мудрого: «В 6562 (1054 р.) мсяца феввари 20 усьпене *царя* нашего»⁸⁹.

Царська титулатура літописних джерел була запозичена, як уже зазначалося, з арсеналу візантійських зразків красномовства для підкреслення політичного престижу, прославлення того чи іншого князя⁹⁰. Відсутність скільки-небудь помітних претензій на титул «царя» в домонгольській Русі, очевидно, було пов'язано з особливостями політичної структури Русі кінця XI — середини XII ст.: «У цей період всі східнослов'янські землі знаходилися під владою князівського роду Рюриковичів: верховним правителем являвся той, хто вважався «старішим» в роді і посідав київський стіл. Звідси — певна індиферентність до титулатури: не вживався в цей час послідовно і титул «великий князь» — він починає застосовуватися з кінця XII ст., коли відокремлення самостійних кня-

⁸⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2.— Стб. 469.

⁸⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 617. Порівн. голосіння удови владимиристо-волинського князя Володимира Васильковича, який помер 1289 р. (Див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 918).

⁸⁹ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К., 1966. — С. 39—41.

⁹⁰ *Vodoff V.* Remarques sur le valeur du terme «tsar» appliqué aux princes russes avant le milieu du XV e siecle //Oxford Slavonic Papers. New Series. — Oxford, 1978. — Vol. XI. — P. 16—20; *Idem:* La titulature des princes russes du Xe au debut du XIIe siecle et les relations exterieures de la Russie Kievienne //Revue des Etudes Slaves, 1983, I. — P. 139—150.

зівств й розпад князівського роду на окремі гілки створили ситуацію, за якої став бути потрібним титул для підкреслення політичного верховенства. Відповідно й титул «цар», що потрапив на Русь саме в період відносно байдужого відношення Рюриковичів до титулатури, титулом не став, а використовувався як своєрідне позначення князя «високим стилем»⁹¹. Тільки народжений від «цесарице Грькыне» Володимир Мономах звеличується в устах київського митрополита Никифора як «доблесная глава наша и (глава — *В. Р.*) всей христоволюбивой земли», через те, що його «Богъ издалече проразумъ и пръдставил, и из оутрубы освяти и помазавъ, от царское и княжское крови смесив, его же благочестие въспита»⁹².

Церемоніал поховання князя був наповнений архаїчною символікою. Одним із таких символів були сани, на які навіть влітку водружали тіло покійного князя, перед тим «оувиша и оксамитомъ со круживом, якоже достоить царямъ». Як засвідчують матеріали археологічних досліджень то були дорогоцінні шовкові тканини із зображенням різних «царських» звірів та вигадливих орнаментів⁹³. Після чого у супроводі процесії мирян і духовенства, що оплакували і відспівували померлого князя тіло останнього припроводжувалося до патронального храму, який зазвичай слугував місцем останнього пристанища. Так, тіло Володимира Святославича, який помер у своїй замській резиденції в селі Берестовому поблизу Києва 15 липня 1015 р., «възложьше и на

⁹¹ Горский А. А. Представление о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI века) // Царь и царство в русском общественном сознании (= Мировосприятие и самосознание русского общества. — Вып. 2). — М., 1999. — С. 18. Порівн.: *Dimnik Martin*. The title «grand prince» in Kievan Rus' // *Mediaeval Studies*. — Toronto, 2004. — Vol. 66. — P.253–312.

⁹² Послания митрополита Никифора. — М., 2000. — С. 59.

⁹³ Див.: *Фехнер М. В.* Ткань с изображением львов и птиц из великокняжеской гробницы во Владимире // Новое в археологии / Сб. статей посвященных 70-летию А. В. Арциховского. — М., 1972. — С. 198–201.

сани, везьше, поставиша и въ святеи Богородици, юже бе създаль самъ»⁹⁴. Збудований хрестителем Русі київський першохрам був скоріше за все не кафедральною, а палацовою церквою Володимира⁹⁵ й одночасно великокнязівською усипальницею. Спочатку сюди були перенесені Володимиром нетлінні останки княгині Ольги: «...Володимеръ, крести всю землю и созда церковь во имя святыя Богородица и вземь от земля тѣло бабы своая нетлѣнно и вложи в раку древяну и постави ю въ церкви святыя Богородица»⁹⁶.

Пізніше, в окремому приділі храму були встановлені мармурові саркофаги самого Володимира та його грецької дружини Анни. Прикметно, що сповіщаючи про ці гробівці, саксонський хроніст початку XI ст. Тітмар Мерзебургський свідчить, що вони стоять посеред храму, який він називає «церквою мученика у Христі Пани Климента» («*aeclesia Christi martiris et Papae Clementis*»)⁹⁷. Ця, очевидно, вельми популярна у народі назва київського першохраму співвідносила, як уявляється, з тогочасними уявленнями про Десятинну церкву передусім як мартирій, *апостольське місце*. Біля апостольських мощей, у церкві святих Апостолів в Константинополі була похована мати Константина I Олена: «погребена бысть сыном своим въ церкви святих Апостоль, соущи церкви той въ Константинѣ градѣ»⁹⁸. У життєписі

⁹⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 130.

⁹⁵ Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantino-russian relation between 988–989 // *Dumbarton Oaks Papers*. — Washington, 1976. — Vol. 30. — P. 214.

⁹⁶ Проложные жития благоверной княгини Ольги /Обзор редакций и тексты Н. И. Серебрянского. Тексты //Чтения в императорском обществе истории и древностей российских — М., 1915. — Кн. 3. — С. 8.

⁹⁷ Thietmar von Merseburg: Chronik. — Berlin, 1962. — L. VIII. — P. 35; Латиноязычные источники по истории Древней Руси /Сост., перевод и комментарии Свердлова М. Б. — М.; Л., 1989. — С. 67.

⁹⁸ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Том 1. — С. 340.

Константина (*Vita Constantini*) пера Євсевія Кесарійського сповіщається про те, що той: «определил там место самому себе в положенный час своей кончины, предвидя, что его тело после смерти станет соучастником обращения к Апостолам вследствие перенесенного рвения веры, чтобы также и после смерти он был почитаем от молитв, которые будут там возноситься во славу Апостолов»⁹⁹. Так само і Десятинна церква Успіння Богородиці у Києві стала одночасно мартирієм святого Климента і мавзолеєм перших київських князів. В 1044 р. з ініціативи Ярослава Мудрого сюди перенесли ще й останки Ольжиних онуків — Ярополка (помер у 980 р.) та Олега (помер у 977 р.): «В лѣто 6552. Выгребоша 2 князя, Ярополка и Ольга, сына Святославля, и крестиша кости ею, и положиша я въ церкви святыя Богородица»¹⁰⁰.

Після смерті Ярослава Мудрого, яка наспостигла його в 1054 р. в іншому київському пригороді — місті Вишгороді, старший його син Всеволод, «спрята тѣло отца своего, възложише на сани везоша и Кыеву». Сани з тілом Ярослава до місця його поховання у збудованому ним Софійському соборі супроводжувала урочиста процесія: «Попове поюще обычныя пѣсни, плакашася по немь людье»¹⁰¹. На той час Софія стала головним кафедральним храмом міста, де проводились і державні церемонії світського характеру. Являючись одним із найважливіших сімейних обрядів, поховальний обряд середньовічних володарів був в той же час і обрядом політичним. Після підступного вбивства київського князя Ізяслава Ярославича на Нежатиній ниві восени

⁹⁹ Цит. за виданням: *Высоцкий А. М., Шелов-Коведяев Ф. В.* Первая церковь Апостолов в Константинополе и ее наследие в средневековом мире //Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. — М., 1995. — С. 66. Порівн.: *Vita Konstantini /Ed. H. G. Opitz //Byzantion, 1934. — Т. 9. — Р. 590.*

¹⁰⁰ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ.* — Т. 1. — Стб. 155.

¹⁰¹ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ.* — Т. 1. — Стб. 162.

1078 р., «вземше тело его, привезоша и в лодыи и поставиша противу Городьцю. Изиде противу ему весь городъ Кыѣв, и възложивше тело его на сани, повезоша и съ песньми попове и черноризци, понесоша и в град. И не бе лзе слышати пенья во плачи велице и вопли: плака бо ся по немь весь град Кыѣвь»¹⁰².

Ще одним траурним символом княжого поховального обряду слугував встромлений в землю біля гробу спис. Коли в 1152 р. посол київського князя Ізяслава Петро Бориславич прибув до двору нагло змерлого напередодні Володимира Галицького його зустрів спадкоємець галицького престолу — князь Ярослав, що сидів вбраний у траурний одяг на батьківському місці. Під час розмови з послом Ярослав мовив: «Богъ отца моего понялъ, а мене Бог на его месте оставилъ. А полкъ его и дружина е у мене суть, разве одно копие поставлено у гроба его, а и то в руку моею есть»¹⁰³. В архаїчних воєнно-політичних обрядах східних слов'ян та інших індоевропейських народів спис був наділений різноманітними культовими і магічними функціями¹⁰⁴. Піднятий догори спис у руках князя символізував його владу. У цьому зв'язку характеристичними видаються опоетизовані у «Слові о полку Ігореві» устремління Всеслава Полоцького скочити на прудкого коня і домчатися до Києва, аби діткнутися кінцем списа до *золотого столу київського*: «клюками подпръся о кони и скочи къ граду Кыеву и дотчеся стружїемъ злата стола Киевскаго»¹⁰⁵.

¹⁰² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 202.

¹⁰³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 464.

¹⁰⁴ Чижевський Д. Магічне метання списа // Діалог культур. — К., 1999. — С. 295–307.

¹⁰⁵ Ироическая песнь о походе на половцовъ удельнаго князя Новагорода-Северскаго Игоря Святославича, писанная старинным русским языкомъ в исходе XII столетия с преложением на употребляемое ныне наречие. — М., 1800. — С. 35.

Слідом за гробом князя під час його перепровадження до місця поховання йшли його вірні дружинники, котрі несли княжий стяг і вели за вуздечку його неосідланого скакуна. Наприклад, в 1171р., під час перенесення тіла князя Володимира Андрійовича з Дорогобужу для поховання його у Києві, ігумен Полікарп звернувся до вишгородського князя Давида Ростиславича з такими словами: «Княже, се дружина его не едутъ с нимъ, а пусти своее дружины несколько: не кто ни конь доведа, ни стяга донеса». На що Давид сухо відповів: «того стягъ и честь съ душею ищъла»¹⁰⁶.

Улюблений кінь покійного князя, а також деякі інші речі повсякденного вжитку після поховання передавались в жертву храму, в якому здійснювався обряд поховання і заупокійні служби. Архаїчні релікти цього звичаю відбиває одна із новел *Києво-Печерського патерика*, у якій розповідається про молодого київського боярина, батько якого був «пръвый у князя (Ізяслава Ярославича Київського — *В. Р.*) в боярехъ». Коли юнак твердо вирішив назавжди залишити батьківську домівку аби стати ченцем Печерського монастиря, він

«одѣався въ одежу свѣтлу и славному, и тако всѣдъ на конь, поеха къ старцю (ігумену Антонію — *В. Р.*), и отроци бѣша окрестъ его едуще и другыя коня въ утвари вѣдуше пред ним, и тако въ славѣ велицѣ приеха къ печерѣ отецъ тѣх. Онѣмъ же изшедшим и поклонившимся ему, яко естъ лѣпо велможам, он же пакы поклонися имъ до земля, потомъ же снемъ съ себе одежу боярьскую и положи ю пред старцемъ, и також коня, суца въ ютвари, и постави пред нимъ, глаголя: «се вся, отче, красънаа прельсть мира сего суть, и якоже хочещи, тако сътвори о них, азъ бо уже вся си прѣзрѣх и хошу мних быти и с вами жити в печерѣ сей, и к тому не имам възвратитися в дом свой»¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 2.— Стб. 547–548.

¹⁰⁷ *Києво-Печерський патерик*. — С. 32–33.

Як бачимо, добровільне прощання з «цим» світом уподібнюється поховальному ритуалу.

Одяг і речі, яким користувався князь за життя зберігали свою харизматичну цінність і після його смерті. Уявлення про сакральну значущість одягу середньовічних монархів були вельми поширеними за середньовіччя. Так, серед простолюду Германії вважалось винятковою удачею доторкнутися до краю одягу імператора¹⁰⁸. Як сповіщають давньоруські літописи, незважаючи на наругу над тілом забитого киянами в 1147 р. князя Ігоря Ольговича, «человеци же благовърнии прихожяще, взираху от крове его и от *прикрова его соуцаго на немъ, на тль его* (виділено мною — *В. Р.*) на спасение себе и на исцеление»¹⁰⁹. Як бачимо, прилучення до харизми мертвого володаря було нормою культурної практики середньовічної Русі.

Після смерті постриженника Печерського монастиря у Києві, князя Святослава Давидовича (Миколи Святоші) в 1143 р. його брат Ізяслав,

«приславъ с мольбою къ игумену, глаголя, прося себе на благословение креста, иже у парамандии его, и възглавница и кладки его, на неи же кланяшеса. Игумень же дасть ему, рекъ: «по вере твоеи буди тебе». Сей же прием, честно имяше, и вдасть игумену 3 гривны злата, да не туне възметь знамение братьне».

Згодом, коли Ізяслав Давидович тяжко захворів, печерський ігумен передав йому ще й братову волосяницю: «Ту же власяницю взиماشе на ся, егда разболяшеса, и тако здравъ бываше. ... Въ всяку же рать сию власяницю на собе имеаше, и тако без вреда пребываше. Съгрешившю же ему некогда, не сме възати ея на себе, и тако убиень бысть в рати, и заповеда в тои положитися»¹¹⁰. Ізяслав помер від ран у Києві в

¹⁰⁸ *Бойцов М. А.* Власть правителя // Словарь средневековой культуры / Под ред. *А. Я. Гуревича*. М., 2003. — С.90.

¹⁰⁹ *Ипатьевская летопись // ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 353.

¹¹⁰ *Києво-Печерський патерик.* — С.117–118.

1162 р. і був похований в Чернігові «в отни ему церкви у святоу мученику Бориса и Глеба»¹¹¹.

На помин душі померлого князя його близькі і родичі роздавали щедрі пожертви храмам і монастирям, а також усім злиденним. Після смерті київського князя Святополка Ізяславича в 1113 р. , «княгини же (дружина князя — *В. Р.*) его много раздили богатство монастыремъ, и попомъ, и убогымъ, яко дивитися всѣмъ (людемъ) человекомъ яко такая милости никтоже можетъ створити»¹¹². Ростислав Мстиславич, поховавши в 1154 р. київського князя Вячеслава Володимировича в храмі св. Софії, «еха на Ярославль двор и съзва мужа отца своего Вячеслави, и тивуны, и ключники и каза нести имѣнье отца своего передъ ся, и порты, и золото, и серебро. И снесъ все и нача раздавати по монастыремъ, и по церквамъ, и по затвором, и нищим и тако раздая»¹¹³. Тяжко хворий Володимир Васильковичь напередодні смерті власноруч,

«розда убогим имене свое: все золото и серебро, и каменеи дорогое, и поясы золотыи отца своего, и сребряные, и свое иже бяше по отци своемъ стяжал все розда: и блюда велика сребрянаа, и кубькы золотые и серебряные самъ пердъ своими очима поби и поля в гривны, и мониста великая золотая бабы своеи и матери своеи все поля и розъсла милостыню по всеи земли, и стада роздая убогимъ людемъ у кого то конии нѣтоуть... Милостыня и дивныя щедроты ко убогимъ творяше, и к сиротамъ, и к болящимъ, и ко вдовичамъ, и к ъжаднымъ, и ко всимъ»¹¹⁴.

Основний зміст цих масових дарувань полягав у тому аби якомога повно забезпечити спасіння душі померлого князя та його незриму присутність у «цьому» світі. Адже смерть

¹¹¹ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 2. — Стб. 518.

¹¹² Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 2.— Стб. 275.

¹¹³ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т.2. — Стб. 473.

¹¹⁴ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т.2. — Стб. 914–915.

князя сприймалася як смерть мученика. «Князь умирает мучеником, потому, что изначально вступает на страстной путь своего княжения... Идея княжеского страдания та же — идея искупительной жертвы, страдания за «землю Русскую», и смерть в данном случае есть только квинтэссенция жизненной ситуации. Уходя из мира живых, князь становится предстоятелем пред Христом и защитником, святые князья исполняют ту же функцию после смерти, что и при жизни — защиту и заботу вверенных им подданных и земли»¹¹⁵.

Своїм почесним християнським обов'язком давньоруські князі вважали опікуватися потребами уславлених київських храмів та монастирів аби запобігти Божої ласки після смерті. Волинський князь Ярополк Ізяславич (1078–1086 рр.) надавав матеріальну підтримку київській Десятинній церкви, «десятину дая святѣй Богородици от всего своего имѣнья по вся лѣта»¹¹⁶. Князі прагнули обзавестися у Києві своїми дворами і монастирями. Наприклад, Всеволод Ярославич, будучи переяславським князем звів на Видубичах «Красний двір». А чернігівський князь Всеволод Ольгович в 1147 р. заснував на північному передмісті Києва, в Дорогожичах Кирилівську церкву з монастирем, який слугував усипальницею для цього князівського клану. Так, Святослав Всеволодович, у переддень своєї смерті, «веля ся постричи в черньци, и посла по свата по Рюрика; и преставися мѣсяца иуля (1194 р. — *В. Р.*), и положиша и во святѣм Кюрилѣ, во отнѣ ему монастырѣ»¹¹⁷. Закладена Мстиславом Володимировичем в 1129 р. й зведена близько 1133 р.¹¹⁸ церква св.

¹¹⁵ *Голочко А.* Похвала или Житие ? (Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании) // *Paleoslavica*, 1999/VI. — Р. 36–37.

¹¹⁶ Лаврентьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 1. — Стб. 207.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. — Т. 2. — Стб. 680.

¹¹⁸ *Раннопорт П. А.* Русская архитектура X — XIII вв. // *Свод археологических источников*. — Вып. Е 1 — 47. — Л., 1982. — С. 11.

Федора та однойменний «отчий» йому монастир при ній, впродовж всього XII ст. слугував фамільною усипальницею Мстиславичів, де ховали представників цієї князівської гілки. Ідеологічні цінності середньовічної Русі асоціювалися у свідомості сучасників передусім зі святинями Києва — Другого Єрусалиму: його храмами, монастирями, мощами святих та іншими християнськими реліквіями. Для правителів її окремих земель, що виокремлювалися в удільні князівства вони були легітимними символами співпричетності до загальнодержавної влади, об'єктом глибокої поваги і заздощів.

ЕПІЛОГ

Згідно канонам жанру наукової монографії у заключній її частині подобається сформулювати основні висновки, яких дійшов автор у процесі свого дослідження. Не певен, що зроблені мною в цій книзі спостереження та висловлені міркування неодмінно потребують бронзи чи граніту. У міру своїх сил, на основі залучення нового порівняльно-історичного матеріалу та його переосмислення я спробував уточнити перебіг становлення і подальшої еволюції функціонування механізмів влади на Русі та її взаємодії із спільнотами.

Автору уявляється спірним, поширене у науці положення про те, що літописні «княжіння» східних слов'ян VIII–IX ст. мали належним чином сформовану соціальну й політичну форму організації і несли в собі зародки державності чи безпосередньо передували їй. Схиляюсь до думки, що східнослов'янські «племена» являли собою не вищу форму первіснообщинного ладу, а були проміжним типом соціальної й політичної організації. Воєнна демократія була початковою фазою політогенезу, але ця політична структура не передувала, як донедавна вважалось безпосередньо державності, а змінилася іншими переддержавними формами соціально-політичної організації. Утворення перехідного типу від племінного до ранньодержавного ладу співвідноситься із такою специфічною формою соціополітичної організації, як *chiefdom* — вождество (термін Елмана Сервіса). Влада племінних вождів спочатку опиралась на престижі й авторитеті.

Але на цьому етапі ще не відбулося присвоєння князем виключних прав на всю сферу компетенції родоплемінних органів самоуправління. Утвердження у Києві династії Рюриковичів на початку 80-х рр. IX ст. (за непевною і вельми недоладною літописною хронологією) поклало початок формуванню більш досконалих форм організації влади і, вочевидь, суспільно-політичної структури організації місцевих спільнот.

Однак, цей процес спливав повільно і хворобливо. Зрушення у структурі їхнього володарювання сталися лише за правління княгині Ольги, реформування якої дали справжній поштовх до формування державності на Русі. Започаткована Святославом і розвинута його сином Володимиром практика сімейного володарювання (інститут посадництва) остаточно підірвала місцевий регіоналізм. Інтеграція служилої і місцевої знаті поволі породжувала стан нової аристократії, об'єднаний матеріальною основою буття та спільними елементами соціальної психології. Оцей переворот у внутрішній організації Київської держави суттєво зміцнив систему організації державної влади на місцях й сприяв дальшому вивищенню статусу київського князя. Запровадження християнства на Русі за Володимира Святославича остаточно закріпило легітимність влади київських князів, або сказати б, удержавило державність. Згідно тогочасним суспільним уявленням, з прийняттям християнства Київська Русь ніби очистилася від скверни, знайшла духовне прозріння й, відтак, з *не держави* стала *державою*. Одним із важливих наслідків трансформації укладу життя давньоруської спільноти, які сталися за правління князя-християнина Володимира Святославича було остаточно закріплення принципу єдиновладдя як нормативної основи політичної системи Київської Русі.

Правління Ярослава ґрунтувалося на відновленій ним політичній практиці Володимирового володарювання, якому він надав більшої респектабельності й ореолу царственності.

Поділ земель між синами Ярослава, здійснений після його смерті призвів до змін в організації її політичної системи. Перехід від «*corpus fratrum*» тобто від моделі братерської сім'ї, у якій не існувало авторитету старшого брата до сеньйорату, який закріплював за старшим у родині сином права батька обумовив зміни у структурі верховної влади: відтоді вона дедалі більше набувала поліцентричних рис. Принцип старійшинства, доповнений вотчинним правом на князівському з'їзді у Любечі 1097 р. не поклав край протиріччям у міжкнязівських відносинах, але певною мірою сприяв організації державно-політичної системи Київської держави на федеративних засадах.

Економічну основу на яку опиралась князівська влада визначала система централізованої експлуатації при незначній питомій вазі феодалних елементів. Із притаманних класичному феодалізму ознак на Русі існував, здається, тільки васалітет. Питання хронології виникнення та початкового розвитку феодалізму на східнослов'янських землях потребує подальшого вивчення.

У пам'ятках давнього київського літописання не відкрито достовірних архаїчних уявлень про природу князівської влади. Відтворюючи життєписи перших київських князів староруські літописці надихалися не усними чи народно-міфопоетичними уявленнями про владу, а вже готовими літературними взірцями. З таких готових сказати б лекал, наприклад, був викраяний портрет князя-язичника Святослава Славного. Ідеал християнського володаря був підказаний давньоруським книжникам біблійною спадщиною, яка була універсальним джерелом формування політичної культури та ідеології для всього середньовічного світу. Окрім того, у пам'ятках давньоруської писемності XII–XIII ст. розвивається думка про ідеального володаря як *праведного князя*. Істинний князь — той, який для свого народу уособлює правду («князи мира сего правда»). Ця думка обґрун-

товується на основі християнського вчення про боговстановленість влади. Князь, який підкоряється закону правди і як добрий пастих береже свій народ від кривд залишається гідним свого високого покликання і відповідає своєму високому призначенню

Влада середньовічного правителя, який подолав життєвий поріг набуває у свідомості сучасників якісно нового виміру. Князівська влада у посмертній риториці староруських книжників вивищує свій статус, набуваючи яскраво окреслених відповідною лексикою царственних рис. Кончина володаря для його підданих була насправді невимовним, сповненим есхатологічних очікувань потрясінням. Вона означала завершення певного проміжку часу і настання тимчасового хіатусу — перерваності плину часу. Зупинка часу, спричинена смертю володаря сприймалася за середньовіччя як катастрофа — своєрідний «кінець світу». Ось чому такі глухі, сказати б, часи були сповнені безкарними грабунками та іншими безчинствами настраханого простоліуду. Утвердження на великокнязівському престолі нового володаря відновлювало звичний плин часу, а з ним порядок і спокій у житті спільноти.

Наукове видання

Володимир РИЧКА

**«ВСЯ КОРОЛІВСЬКА РАТЬ»
(Влада Київської Русі)**

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигаля*

Підписано до друку 23.04.2009 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 11,0. Обл. вид. арк. 9,0.
Наклад 300. Зам. 26. 2009 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.